

Eklavya

A Quarterly Referred and Peer Reviewed Educational & Research E-Journal

School of Education, Distance Education & Educational Technology
Dr. Babasaheb Ambedkar Open University, Ahmedabad

(Established by Government of Gujarat, India)

Web: www.baou.edu.in

email: eklavya@baou.edu.in

Year: I Issue: I April-June 2017

Patron:

Dr. Pankaj L. Jani

Honourable Vice-Chancellor

Dr. Babasaheb Ambedkar Open University, Ahmedabad

Publisher:

Dr. Ami Upadhyay

Registrar I/C, BAOU

Editor:

Dr. Ajitsinh P. Rana

Professor & Director,

School of Education,

Distance Education & Educational Technology, BAOU

Associates:

Dr. Nilesh K. Modi

Professor & Director,

School Of Computer Science, BAOU

Mr. Dhaval Banker

Programme/Analyst,

Computer Department, BAOU

Editorial Team:

Dr. Jayshree Gurjar

Dr. Meena Rajput

Dr. Maunas Thaker

Asst. Professors,

School of Education,

Distance Education & Educational Technology, BAOU

A Special issue

on

National Conference on

"Educational Thoughts of Dr. Babasaheb Bhimrao Ambedkarji & 21st Century"

Organised by

School of Education, Distance Education and Educational Technology
Dr. Babasaheb Ambedkar Open University, Ahmedabad

14th April 2017

INDEX

Sr.No	Title	Author	Page No.
1	Dr. Ambedkarji's Vision of Higher Education	Dharmishtha V. Oza	2
2	आंबेडकर की दृष्टि में स्त्री सशक्तिकरण	डॉ. सुनील दत्त वी. व्यास	8
3	ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરજીના માનવ અધિકાર વિશેના વિચારોનો પડઘો પાડતી વાર્તા 'રઢ'	ડૉ. હેતલ કિરીટકુમાર ગાંધી	16
4	Dr. B.R. Ambedkar's Philosophy on Education	Dr. Jagdishbhai R. Mahida	16
5	A Study of Ambedker's thoughts and efforts on Journalism as a tool for social movement	Dr. Divyesh M. Patel	20
6	સ્ત્રી સશક્તિકરણ સંદર્ભે ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરના વિચારોનું મૂલ્યાંકન	પ્રા. અનિલા એન. સોની	28
7	Dr. Ambedkar and Women Empowerment	Jinal Patel	37
8	ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરજી ના માનવ અધિકાર અંગેના વિચારો	ડૉ. સારિકા દવે	45
9	Women Empowerment through Education: The vision of Dr. Ambedkar Ji	Prof (Dr.) Shakina Tabsum A. Munshi	48
10	Women Empowerment Through Education : The Vision Of Dr. Babasaheb Ambedkar	Prof. Ranjanbala Gohil	59
11	ભારતનાં બંધારણમાં માનવાધિકાર	Dr. Harikrishna A. Patel	66

Dr. Ambedkarji's Vision of Higher Education

Dharmishtha V. Oza

\Smt. A.P. Patel Arts and Late Shree N.P. Patel
Commerce College, Naroda, Ahmedabad

Introduction:

The Education sector in India has long been the preserve of the privileged. Not just in modern times, but even from ancient times, the system of privileging certain sections of society by birth to systematic training in language, thought, literature, mathematics, philosophy, astronomy etc has been in the brahminical mode. This has emphasised hierarchy and privilege in every part of life. Thus, we had a miniscule set of people, mostly upper caste males, who had access to education and a vast number of working class, female, poor sections of society who did not have this privilege by virtue of birth. The knowledge of these vast sections was recorded and passed down the generations in the oral tradition and in day-to-day lived experiences, in what the eminent historian Romila Thapar calls the 'bardic' tradition. It was treated as a kind of substratum source of history, and the Sramanic tradition, which was the heterodox tradition and gradually became sidelined in the knowledge discourse, as opposed to the Puranic tradition which became the mainstream tradition and gained wide currency.

Dr. Ambedkar's Vision of Higher Education:

Dr. B. R. Ambedkar returned to India in 1917 after spending three years at Columbia University in United States of America and one year in London School of Economics. He has earned a degree of Master of Arts in June 1915 and a Ph. D degree in June 1916. He came to London in October 1916, and enrolled for the degrees of M. Sc. (Economics) and D.Sc. (Economics) in London School of Economics and Political Science. He also joined Gray's Inn for Law for the degree of Bar-at-Law. He returned to India back in August 1917, as the duration of his scholarship granted to him by the Maharaja of Baroda was over. He was appointed as the Military Secretary to the Maharaja Sayajirao Gaikwad. The Maharaja's intention was to appoint Ambedkar his finance Secretary after some experience. But soon Ambedkar had to leave Baroda in sheer disgust at the harassment and treatment he received as an untouchable. In 1918 he became a professor at Sydenham College, Bombay. He resigned in 1920, and went again to London to complete his studies.

He returned to India permanently in April 1923. Highly educated and articulate, from the very moment of his return in 1917 he was looked to as a leader of the community. In 1919, during a brief period in India between segments of his overseas education, he testified to the

Southborough Committee, which was gathering information to determine the franchise for the Montagu-Chemsford reforms. He also appeared at two major conferences of untouchables during 1920, and launched a Marathi fortnightly MOOKNAYAK (Voice of the Mute or Dumb) in January 1920. Dr. Ambedkar's testimony reveals the difference between the Ambedkar and the other Mahar leaders as well as the leaders of Untouchables in other parts of India. In this testimony before the Southborough Committee, he spoke for no group, only as the college graduate among the Untouchables of Bombay province. Eleanor Zelliott in her essay on the Leadership of Baba Saheb Ambedkar says, "His testimony was lengthy, sophisticated, passionate, but never beyond the bound of a lawyer's plea. He fit his proposal into a total plan for the election procedures in the province for all the groups, asking only that 'the hardships and disabilities entailed by the social system should not be reproduced and perpetuated in political institutions.' He claimed that the Depressed Classes were entitled to representation because there was no "like-mind ness" and no "endosmosis" between Untouchables and Touchables and hence Touchables could not represent Untouchables. The Depressed Classes were "slaves" "dehumanised", and so "socialised as never to complain" and they must have communal representation "in such numbers as will enable them to claim redress", and under franchise "so low as to educate into political life as many as Untouchables as possible". Terminology used by Dr. Ambedkar in this testimony, indicate formation of his vision.

Vision in the leadership may spring from its original thinking or may be derived from an outside source. Vision, however, is generally expressed as the inner voice, the insight or the intuition in a leader, which helps him in visualising. Kouzes and Posner have defined **intuition** as the **bringing together of knowledge and experience to produce new insights**. Vision may not necessarily be a pure conception of the leader, but the leader is the one who chooses the image and articulates it into a vision and focuses attention of the people on it. Where from Dr. Ambedkar's vision sprang? What were the sources of his vision?

Policy and Visions: Gaps and Fissures:

According to the National Policy on Higher Education (1986), which translated the vision of the Radhakrishnan Commission and the Kothari Commission into a policy, there are five main goals for higher education:-

1. Access, requiring enhancement of the institutional capacity of higher education institutions to provide opportunities to all who deserve and desire higher education.
2. Equity, involving fair access of the poor and the socially disadvantaged groups to Higher education.

3. Quality, meaning the provision of education of an accepted standard; ensuring students receive the available knowledge of the highest standards which will enable the enhancement of their human resources/ capabilities.
4. Relevance, viz., an education which will develop human resources in tune with changing economic, social and cultural development of the country; and
5. Value-based Education, inculcating basic moral values among the youth.
6. How have these lofty ideals been implemented? This is what two eminent Indian academics, one a British citizen from a privileged section and another from a traditionally marginalised group, have to say on this:

Sir Meghnad Desai (economist and recipient of the Padmashree) says:

“Hindu society is a caste society and caste denies the simple idea of status equality. In class societies, there is inequality of income and wealth but once feudalism disappeared, there was no status inequality. In the US, race was central to the denial of status inequality, but that was fixed by the struggle for civil rights. India has adopted the political equality of ‘one adult one vote’. But in social terms, caste inequalities add to class inequalities. The Indian state has been mainly manned by upper caste elites and they do not consider the lower orders deserving of education and health.”

Prof. Sukhdev Thorat, eminent economist and Chairman, Indian Council of Social Sciences Research, says :

“Nation-building would require reform in education; unlearning of undemocratic values is as important as the learning of democratic ones. Unfortunately, our education system, with its present curricula and pedagogy, has less to offer by way of civic learning and democratic engagement that shapes good citizens out of men and women. ... The education policy talks of national integration, equality and the development of a common culture. But these have remained on the periphery of learning in school and higher education... Civic learning and democratic engagement have not become the core component of our teaching.”

Hence the stated Key results aimed for by the National Higher Education Mission India document “Access, Equity and Excellence” will need more than just policies and funding to the institutions of Higher education in India. What is required is a paradigm shift in the approach to the idea of Education in India. Such a shift will only come about with a shift in the nature and quality of the leadership of the policy makers and implementers in the system. “ Redressing multiple and graded inequalities in higher education is not just about increasing the GER among disadvantaged groups, it is also about enhancing their presence in the centres of excellence, taking care of their post-admission needs and

redesigning curricula to take into account their specific requirements”, states the National Higher education report.”

The Action Plan of 1992 included schemes and programs that were directed towards the expansion of intake capacity in general, and with respect to the disadvantaged groups such as the poor, SCs, STs, minorities, girls, physically challenged persons, and those in the educationally backward regions, in particular. The Action Plan further states: that “improving enrolments in general will not ameliorate inequities and special efforts will be required to deal with problems of geographically backward areas, women and backward classes; furthermore, specific initiatives will have to be taken for each category.” A recent study, conducted by a government-appointed task force, found that SCs constituted just 10.2% including those in distance education, while the percentage of STs was merely 4.4%. The percentage for the Other Backward Classes (OBC) was 27%, in line with their proportion to the population. The survey results are based on the details provided by 448 universities, 8123 colleges and 4076 stand-alone institutions up to July 31, 2012. These proofs of inadequate access – or under-representation of those who merit opportunity – show how limited in effect has been the implementation of the reservation policy in institutions of higher education. In November 2008, the UGC brought out a 300-page document entitled “Higher Education in India – Issues related to Expansion, Inclusiveness, Quality and Finance”. The report talks about the 11th plan strategies for Inclusive Education, including the following objectives:-

- 1) Support for Universities and colleges located in 373 districts having lower GER, in line with the Prime Minister’s initiative to open new colleges in these districts with matching contributions from the States.
- 2) Special support to Universities and colleges located in rural, hilly, remote, tribal, and border areas. Special focus on 90 districts with a higher Muslim population identified for Central Support.
- 3) Enhanced support to Universities and colleges with more students from SC/ST/OBCs, and the Muslim population.
- 4) Schemes to improve language and competency through remedial coaching classes; augmented fellowships and opening hostels, particularly for women to increase their access to higher education.
- 5) Setting up new Polytechnics in un-served districts, community Polytechnics and community colleges, and other similar programmes of the UGC to include the excluded social groups.

In regard to Excellence, the UGC document evaluates the institutions on the basis of libraries, qualifications of teachers, and infrastructural issues and proposes funding to bridge the gaps. What is missing in the entire equation is vision. Where are the visionary

leaders with the capacity to attract and retain talented teachers and students? In the resource-poor India of the past, there were scholars and technology leaders like S.N. Bose (Physicist and plant scientist), Ramanujam (Mathematician), Vishveshwaraiah (engineer), C. V. Raman (Physicist) and Meghnad Saha (Physicist). Several of these persons were from poor backgrounds, but went on to make a mark in their field at a time when government spending on technical research or on higher education was very low, in comparison with today. But today, despite the higher allocation of funds, increased numbers of institutions and availability of doctorate teachers, the level of research scholarship and publication is at an all-time low in India, especially when compared with the work of similar nations (in terms of socio-economic development and industrializing efforts) such as China and Brazil. Could this be explained by the inequitable and exclusive nature of the higher education scene in India, despite the stated policy of inclusiveness? Young scholars –even those in the science stream - from SC backgrounds are regularly humiliated and kept idle without a guide or any assignment by casteist professors. In a report on the phenomenon of suicides of students in institutions of higher learning in India, Insight, a group of Dalit youth working for Dalit and Adivasi students in higher education, state “The large number of Dalit and Adivasi students committing suicide clearly indicates the wide-spread prevalence of caste discrimination in the Indian education system, which perceives them as ‘non-meritorious’, not fit to belong there”.

“Today, the most vital link in maintaining the status quo is education – increasingly privatised and commercial – that keeps young people trapped in the power relations by covering up every trace of contradiction in society. By concealing the reality of privilege and exclusion, the structure of school and university carry a hidden curriculum in pedagogical practices, feeding the myths that reinforce the established order.... As procurement of education remains a race against others, it encourages a sense of entitlement in the elites.....The pundits remain in eloquent denial of caste and the roots of discrimination. Genuine equality of opportunity requires equality of conditions which can only be ensured through social transformation and a shift in mindset....Elite-led knowledge construction, be it theology, philosophy, history or social-political theorization, normalizes or keeps hidden the designs of domination.”

The higher education system has shown a lack of appreciation of the value of original and fresh thought in research and higher education – plagued as it is with a lack of vision, energy, and originality. Yet there are very many young, first-generation learners entering the stream for the first time, who – if they are given their Constitutional rights – can bring a diversity of backgrounds and experience hitherto unavailable, and thereby develop both themselves and their nation.

Conclusion:

Higher education in India is still in the early stages of recognising the reasons for the social disparities in terms of gender, caste, class, region, language, etc. These are still being replicated within the higher education sector. It will not be enough to rely on existing policies. More than the conventional means of framing policies are required to create real inclusion. Inclusion must be perfectly central to the improvement of standards and access; and the devising of schemes for funding activities to achieve these objectives. This current initiative could go the same way as legislative responses to extreme violence against women. Even if there are strong laws, there must be a strong will – a national will - to implement them. There is the stark fact that budgetary pledges for a 1000 – crore Nirbhaya fund to promote initiatives to ensure the safety of women in India have lain unused for a year, with no evidence of action in reality. The vision of the excluded subalterns needs to be recognized. It needs to be central not only in documents but in social life. Well-qualified educationalists and policy makers with energy and the political will from the subaltern and excluded groups, including women, must be given opportunity to apply national commitments to national change. Then there may be equity and equality in Higher education in India. Clearly, one Prof. Thorat is insufficient to bring about the paradigm shift that is required. Will the policy makers and the political class have the courage to do what it takes?

References :

1. Thapar Romila, *The Past Before Us: Historical Traditions of Early North India*, 2013, Permanent Black and Harvard University Press
2. Article in the New Indian Express dated 28th July 2013 entitled “The Hindu Rate of Backwardness”
3. Sukhdev Thorat, *Unlearning Undemocratic Values*: article in *The Hindu*, Dec 26th 2013.
4. <http://www.deccanherald.com/content/281839/sc-st-students-enrolment-higher.html>
5. <http://www.countercurrents.org/insight300411.htm>
6. Mani, Braj Ranjan, *Introduction*, in *Knowledge and Power : A Discourse for Transformation*, 2013, Manohar Publishers, New Delhi

आंबेडकर की दृष्टि में स्त्री सशक्तिकरण

डॉ. सुनील दत्त वी. व्यास

अध्यापक सहायक,

श्री महावीर विद्यामंदिर ट्रस्ट, बी.एड. कोलेज, प्रमुखपार्क, पांडेसरा, नवसारी रोड, सुरत

1.1 प्रस्तावना

भारतीय दृष्टिकोण में हमेशा नारी को कुलदेवी समझा जाता है। वैदिककाल में स्त्रियों की स्थिति अच्छी थी। उनको उच्चस्थान प्राप्त था। आश्रम में शिक्षा प्राप्त करती थी। सहशिक्षा का प्रचलन था। बृहदेवताग्रन्थ में ऋग्वेदस्थ 24 और यजुर्वेद में 5 विदुषियों (कात्यायनी, मैत्रेयी, वाचक्रवी, गार्गी, ब्रह्मवादिनी) का उल्लेख है। ऋग्वेद में नारी विषयक 422 मंत्र हैं। वेदों में नारी को कुलपालक, पत्नी, गृहलक्ष्मी, सबला, सरस्वती, सावित्री इत्यादि नामों से पुकारा जाता था। वैदिककाल में स्त्रियों की स्थिति पुरुषों के समान अच्छी थी। उत्तर वैदिककाल में स्त्रियों की स्थिति ठीक थी परन्तु कुछ परिवर्तन होने लगा था। इस काल में जैनधर्म और बौद्धधर्म ने स्त्री का समर्थन किया था। स्वामी विवेकानंद ने कहा था कि वे ही देश उन्नति कर सकते हैं जहाँ स्त्रियों को उचित स्थान प्राप्त होता है। धीरे-धीरे नारियों की स्वतंत्रता पर अनेक प्रतिबन्ध लगा दिये गये। स्मृतियुग में स्त्रियों के समस्त अधिकारों को समाप्त कर दिया गया। मनुस्मृतिकारने नवम अध्याय के तृतीय श्लोक में स्त्री को परतंत्र बताया है जैसा कि स्पष्ट है-

पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।
रक्षन्ति स्थविरे पुत्राः न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥

धर्मशास्त्रकाल में समाज और स्त्रियों पर अधिक प्रतिबंध लगा दिये गये। स्त्री शिक्षा पर पाबन्दी लगा दी गयी। कन्या विवाह की आयु घटकर 10-12 वर्ष रह गयी। इस काल में नारी को उपभोग की वस्तु मात्र बना दिया गया। स्त्रियों के पतन का सबसे अधिक जिम्मेदार धर्मशास्त्रकाल रहा था। मध्यकाल के आते-आते स्त्री की दशा दयनीय और समाज में स्थान गौण हो गया। इसी काल में मुसलमानों के आगमन के कारण स्त्रियों की स्थिति और बिगड़ने लगी। ब्रिटिशकाल में हिन्दू स्त्रियों के सुधार के लिए अंग्रेजी सरकार ने कोई उल्लेखनीय कार्य नहीं किया। सन् 1919 तक स्त्रियों को मताधिकार देने का अधिकार पूर्णरूप से प्राप्त नहीं था। महात्मा गांधी ने स्त्री स्वतंत्रता के प्रयास किये।

घोषा गोष्ठा विश्ववारा अपालोपनिषन्तिषत्।
इन्द्राणी चेन्द्रमाता च सरमा रोमशोर्वशी।
श्रीर्लाक्षा सार्पराज्ञी वाक्श्रद्धा मेधा च दक्षिणा।

ब्रह्मजाया जुहुर्नाम अगस्त्यस्य स्वसादिति॥
लोपामुद्रा च नद्यश्च यमी नारी च शश्वती॥
रात्री सूर्या च सावित्री ब्रह्मवादिन्य ईरिताः॥

ईसा से पूर्व 600 वर्ष से लेकर ईसा के 300 वर्ष बाद का काल उत्तर वैदिककाल कहा जाता है।

+ ईसा के पश्चात् तीसरी शताब्दी से 11 वीं शताब्दी तक का काल।

(-) 11 वीं शताब्दी से लेकर 18 वीं तक का समय मध्यकाल कहा जाता है।

* 18 वीं शताब्दी के अन्तिम वर्षों से लेकर 1947 तक के समय को ब्रिटीशकाल माना जाता है।

आधुनिक काल में स्त्री स्वतंत्रता की आधिकारी नहीं है। पुरुषों ने उसे घर की चहारदिवारी के अन्दर बन्द कर दिया है। आज नारी गर्भ से लेकर समाज तक के सफर में वह असुरक्षित है। बेटी- भ्रूण हत्या, स्त्री-उत्पीडन के समाचार आते ही रहते हैं। महिलाओं के सामने चुनौतियों का पहाड़ खड़ा है। प्राथमिक विद्यालयों में प्रवेश करनेवाली 100 लड़कियों में सिर्फ 30% ही पढाई पूरी कर बाहर निकलती है। आज आधुनिक नारी को पग-पग पर अपने अस्तित्व के लिए संघर्ष करना पड़ता है। नारी के पिछड़ेपन का मुख्य कारण मनुस्मृति, पुरुषसमाज, हिन्दुसमाज, हिन्दुधर्म, अन्धविश्वास, कट्टरपंथ, अमानवीय प्रथाएँ हैं। ऐसे में महिला सशक्तिकरण की आवश्यकता है। बदलाव प्रकृति का नियम है नारी परतन्त्रता को देखकर बाबासाहेब ने संविधान में नारी शिक्षा एवं नारियों के लिए विशेष प्रावधान बनाए। जिससे समाज एवं राष्ट्र में नारियों का उत्थान हो सके। वात्सव में देखा जाय तो नारी समूचे राष्ट्र का निर्माण करने का सामर्थ्य रखती है। आंबेडकर का संदेश था **शिक्षित बनो. संगठित रहो संघर्ष करो.** प्रस्तुत संशोधन पत्र में आंबेडकर के स्त्री विषयक विचारों को ध्यान में लिया गया है और विषय का चयन किया गया है।

1.2 समस्या कथन

प्रस्तुत संशोधन में निम्न समस्या को ध्यान में लेकर विषय निश्चित किया गया है-

आंबेडकर की दृष्टि में स्त्री सशक्तिकरण

1.3 संशोधन के हेतु

प्रस्तुत संशोधन निम्न हेतुओं को ध्यान में रखकर किया गया है-

- (1) आंबेडकर के जीवन का अध्ययन करना
- (2) आंबेडकर के स्त्री सशक्तिकरण के विचारों का अध्ययन करना.

1.4 संशोधन के प्रश्न

प्रस्तुत संशोधन के प्रश्न निम्न लिखित हैं-

- (1) आंबेडकर का जीवन किस प्रकार का रहा है?
- (2) आंबेडकर के स्त्री सशक्तिकरण के विचार कौन-कौन से हैं?

1.5 संशोधन का व्यापविश्व एवं नमूना

आंबेडकर ने धर्म, जाति, संप्रदाय, छूआछूत, राजनीति, दलित, आर्थिक, राष्ट्र, शिक्षा, कानून, स्त्री समाज, संगठन, मंदिर, धर्मग्रन्थ, न्याय, अन्तराष्ट्रीय संबंधी विचारों को प्रस्तुत किया है जो इस संशोधन का व्यापविश्व है।

प्रस्तुत संशोधन में आंबेडकर के अनेकविध विचारों में से मात्र स्त्री सशक्तिकरण के विचारों को नमूने के रूप में लिया गया है।

1.6 संशोधन पद्धति

प्रस्तुत संशोधन में वर्णनात्मक पद्धति अंतर्गत विषयवस्तु विश्लेषण पद्धति का उपयोग किया गया है। यह संशोधन गुणात्मक प्रकार का है।

1.7 संशोधन में उपकरण

प्रस्तुत संशोधन में उपकरण के रूप में आंबेडकर की पुस्तकों, स्त्री सशक्तिकरण विषयक संशोधन पत्रों एवं आंबेडकर के स्त्री सशक्तिकरण के विचारों से संबंधित प्रकाशित लेखों को उपकरण के रूप में अपनाया गया है। इतना ही नहीं इंटरनेट को साधन के रूप में स्वीकार किया गया है।

1.8 संशोधन का पृथक्करण और अर्थघटन

(1) आंबेडकर के जीवन का अध्ययन

डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर का जन्म 14 अप्रैल 1891 को महाराष्ट्र (मध्यप्रदेश) में हुआ था। एक गरीब परिवार में जन्मलेने के कारण उन्होंने सारा जीवन कष्टमय बिताया। बाबासाहेब आंबेडकर ने भारतीय समाज में व्याप्त जाति व्यवस्था के विरुद्ध संघर्ष किया। इतना ही नहीं सार्वजनिक आंदोलनों द्वारा सार्वजनिक संसाधन समाज के सभी लोगों के लिये खुलवाने, अछूतों को मंदिर प्रवेश, दलितों और शोषितों को सामाजिक समानता का अधिकार दिलाने के लिए अत्यधिक संघर्ष किया।

आंबेडकर एक विश्वस्तर के विधिवेत्ता थे साथ ही भारतीय संविधान के मुख्य प्रणेता भी थे। वे महान् बोधिसत्व तथा बाबासाहेब के नाम से आज भी लोक विश्रुत हैं। आंबेडकर ने कानून की उपाधि के साथ विधि, अर्थशास्त्र, राजनीति विज्ञान में अध्ययन एवं अनुसंधान के कारण कोलंबिया विश्व विद्यालय और

लंदन स्कूल ओफ इकोनोमिक्स से कई डाक्टरेट की डिग्रियां भी प्राप्त की। आंबेडकर ने एम.ए., पीएच.डी., डी.एससी., एलएल.डी., डी.लिट., बेरिस्टर एट लो. आदि उपाधियां प्राप्त की थी।

आंबेडकर भारत के कानून मंत्री तथा संविधान मसौदा समिति के अध्यक्ष थे। 1990 में भारतरत्न की उपाधि से उन्हें अलंकृत किया गया था। मधुमेह और कमजोर दृष्टि से पीड़ित होने के कारण वे शारीरिक रूप से अस्वस्थ रहे थे। 6 दिसंबर 1956 को आंबेडकरजी का शरीर पञ्चतत्वों में विलीन हो गया लेकिन वैचारिक दृष्टि से आंबेडकर आज भी हमारे दिलों में प्रस्तुत है।

(2) आंबेडकर के स्त्री सशक्तिकरण के विचार

अ. आंबेडकर ने संविधान के द्वारा महिलाओं को सारे अधिकार दे दिए जो स्मृति धर्मशास्त्रों में नकारे गए थे। मनुस्मृति के तृतीय अध्याय के छप्पन वे श्लोक में लिखा है-

यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः।

यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तज्जाफलाः क्रियाः॥

वहीं दूसरी ओर पांचवे अध्याय के 155 वें श्लोक में स्त्री का अलग से न यज्ञ, न उपवास, न व्रत का विधान बताया गया है। अर्थात् स्त्रियों को किसी प्रकार की स्वतंत्रता नहीं है। लेकिन स्त्रियों को सशक्त बनाने के लिए आंबेडकर ने सन् 1951 में 'हिन्दू कोड बिल' संसद में पेश किया। डॉ. बाबासाहेब का मानना था कि प्रजातंत्र तब आयेगा जब महिलाओं को पैतृक संपत्ति में समान अधिकार मिलेगा। पुरुषों की तरह महिलाओं की भी उन्नति होगी। 'हिन्दू कोड बिल' 4 खंडों में 1951 में पारित हुआ-

- (1) हिन्दू विवाह अधिनियम 1956
- (2) हिन्दू उत्तराधिकार अधिनियम 1956
- (3) हिन्दू अल्पसंख्यक और संरक्षता अधिनियम 1956
- (4) गोद लेने और रखरखाव अधिनियम 1956

इतना ही नहीं आंबेडकर ने हिन्दू उत्तराधिकार अधिनियम की धारा-6 में संशोधन कर स्त्रियों को उनके पिता की पैतृक संपत्ति में पूरा हक प्रदान किया गया। 'हिन्दू कोड बिल' पास कराने के पीछे उनका उद्देश्य स्त्रियों को विवाह विच्छेद का अधिकार, विवाहित व्यक्ति के लिए एकाधिक पत्नी रखने पर प्रतिबंध, विधवा एवं अविवाहित कन्याओं को पैतृक संपत्ति में अधिकार, हिन्दू कानून में अंतरजातीय विवाह को मान्यता देना था। इस बिल को पास कराने पर आंबेडकर इतना जोर इसलिए दे रहे थे कि स्त्रियां जातिवाद का प्रवेश द्वार थी जिस पर ब्राह्मणवाद कब्जा कर रहा था। अंतः ऊंचनीच की भावना कायम रह सकती थी। इस तरह

‘हिन्दू कोड बिल’ महिलाओं को पारंपरिक बंधनो से मुक्ति दिलाने की और उठाया गया सशक्त कदम था। कानूनशास्त्र की नजर से रामायण का विश्लेषण करते हुए आंबेडकर कहते थे कि ‘राम और सीता का मामला मेरे कोर्ट में होता तो मैं राम को आजीवन कारावास की सजा देता’। संसद में हिन्दू कोड पर बोलते हुए डॉ.बाबासाहेबने कहा कि ‘भारतीय स्त्रियों की अवनति के कारण बुद्ध नहीं मनु हैं’। इस प्रकार आंबेडकर स्त्री को समस्त बन्धनो से मुक्त रखना चाहते थे। इतना ही नहीं आंबेडकर ने महिलाओं के उत्थान के लिए 27 दिसम्बर 1951 को ‘हिन्दू कोड बिल’ का प्रस्ताव पास न होने पर मंत्रीमंडल से इस्तीफा देकर सर्वोच्च ऐतिहासिक बलिदान दिया था।

ब. डॉ.आंबेडकर का महिलाओ के प्रति विशेष दृष्टिकोण था जो उनके विचारो से स्पष्ट है। बाबासाहेब ने महिलाओं के उद्धार के क्षेत्र में व्यक्तिगत एवं विधिवत रूप से कार्य किया है। आंबेडकर के नारी विषयक विचार अधोलिखित हैं-

“मैं किसी समुदाय की प्रगति महिलाओ ने जो प्रगति हासिल की है उससे मापता हूँ”।

“जिस समाज में महिलाओं का उद्धार नहीं हो सकता वह समाज निरर्थक है”।

“पति-पत्नी के बीच का संबंध धनिष्ठ मित्रों जैसा होना चाहिए”।

इन विचारो से स्पष्ट है कि आंबेडकर दिनप्रतिदिन महिला की हरदृष्टि से प्रगति के पक्षधर थे। समाज में नारी को उच्चस्थान दिया जाय मात्र घर तक ही सिमित न रखा जाए। विवाह का संबंध मित्र की तरह होना चाहिए जिससे पति=पत्नी अपनी आपसी समस्याओ का समाधान मित्र की तरह कर सके। वर्तमान में आंबेडकर के इन विचारो से भारतीय समाज में नारी को उच्च स्थान के साथ बन्धनो से मुक्त रखा जा सकता हैं। और उसकी शैक्षणिक दृष्टि से प्रगति की जा सकती है।

क. बाबासाहेब आंबेडकर ने नारी उत्थान के लिए संवैधानिक प्रावधान बनाए जो निम्न तालीका से स्पष्ट है।

ख. तारीका-१

नारी संवैधानिक प्रावधान तालीका

क्रम	अनुच्छेद	प्रावधान
1	5-3	राज्य में स्त्रियों के लिए विशेष उपबंध
2	6	स्त्रियों को समानता का अधिकार।
3	3	महिलाओं के शोषण के विरुद्ध अधिकार।
4	3-2	सार्वजनिक प्रयोजनों के लिए अनिवार्य सेवा के लिए राज्यबाधित नहीं कर सकता।
5	9-2	लिंग पर आधारित विद्यालय खोले जा सकते हैं।
6	9-ए	महिलाओं को जीविका के पर्याप्त साधन उपलब्ध होने चाहिए।
7	9-डी	समानकार्य के लिए समान वेतन की व्यवस्था होनी चाहिए।
8	9-ई	महिलाएं इच्छा व शक्ति के अनुसार ही कार्य करें वरना न करें
9	2	महिलाओं को विशेष प्रसूति अधिकार
	4	समान नागरिकता का प्रावधान
	1-ए	महिलाओं के सम्मान विरुद्ध प्रथा का त्याग
	43 (2) 43 डी(2)	आरक्षित स्थानों की कुल संख्या का कम से कम 1/3 स्थान एस.सी. / एस.टी. महिलाओं के लिए संरक्षित है।
	विधान के 97 वें भाग-9 ख 243 जेड डी (1)	सहकारी समिति में 21 निर्देशक होंगे जिसमें 2 स्थान महिलाओं का होगा।

आंबेडकर ने 19 जुलाई 1942 को नागपुर में सम्पन्न दलित परिषद में कहा था कि, 'नारी जगत् की जिस अनुपात में तरक्की होगी उसी मापदंड में समाज की भी तरक्की होगी'। बाबासाहेब ने गरीबी रेखा से नीचे जीवनयापन करने वाली स्त्रियों से कहा था-

(1) आप सफाई में आगे रहना सीखें

(2) सभी अनैतिक प्रवृत्तियों से मुक्त रहें।

(3) हिन्दू भावनाओं का त्याग करें।

(4) विवाह की जल्दी न करें और अधिक संतान पैदा न करें।

आंबेडकर ने सर्व प्रथम राजनीति में प्रवेश करके 1928 में स्त्री मजदूरों को प्रसूति अवकाश देने संबंधी 'मैत्री बेनीफीट बिल' प्रस्तुत किया। तृतीय गोलमेज संमेलन (गोलमेज संमेलन 1930 से 1932 ई. के बीच लंदन में आयोजित हुआ। इस संमेलन का आयोजन तत्कालीन वाइसराय लार्ड इर्विन की 31 अगस्त 1929 ई.की घोषणा के आधार पर हुआ था। इसमें भारत के नये संविधान की रचना के लिए लंदन में गोलमेज संमेलन का प्रस्ताव रखा था। इसके आयोजन का मुख्य कारण साइमन कमीशन के सभी सदस्य अंग्रेज थे अतः हिन्दुओं को असंतोष उत्पन्न हो गया। इसी असंतोष को दूर करने के लिए संमेलन का आयोजन किया गया था) में डॉ.बाबासाहेब के द्वारा उच्चक्षेत्रों में मताधिकार प्रदान कराया गया। और सभी लोग सहमत हो गए। जिन्हें एक श्वेत पत्र के रूप में ब्रिटीश संसद के दोनों सदनों की संयुक्त प्रवर समिति के सम्मुख रखा गया। यही श्वेत पत्र आगे चलकर 1933 ई. के 'गवर्नमेंट ऑफ इंडिया एक्ट' (भारतीय शासन विधान) का आधार बना। इस तरह नारियों के लिए बाबासाहेब ने कानूनी तौर पर प्रावधान बना दिये जिससे नारी शक्ति मुक्त रहकर अपना विकास स्वयं कर सके।

1.9 निष्कर्ष

इस प्रकार हम कह सकते हैं कि डॉ.आंबेडकर ने महिलाओं की समस्त समस्याओं का सिंहावलोकन कर उनकी स्थिति को सुधारने हेतु जो कदम उठाएँ गए उनके द्वारा आज भारतीय समाज की सभी वर्ग की महिलाएँ सम्मान से अपना जीवन निर्वाह कर रही हैं और हर क्षेत्र में प्रगति के पथ पर आगे बढ़ रही हैं। इतना ही नहीं पारिवारिक जिम्मेदारियों को निर्वाह करती हुई अपनी संतानों को शिक्षित कर रही हैं और प्रत्येक व्यावसायिक क्षेत्र में जुड़कर अपने आप को आर्थिक रूप से सबल बना रही हैं। पुरुषों के साथ कंधे से कंधा मिलाकर जीवन पथ पर अग्रसर हो रही हैं।

संदर्भग्रन्थानुक्रमणिका

1. सिंह. तेज, *आंबेडकरवादि विचारधारा और समाज*, स्वराज प्रकाशन, दिल्ली. प्रथम संस्करण (2008)।
2. बनौधा. चंद्रराम, *डॉ. आंबेडकर का जीवन संघर्ष*, आनंद साहित्य भवन, द्वितीय संस्करण (2000)।
3. जे.सी. अग्रवाल, *भारत में नारी शिक्षा*, प्रभात प्रकाशन, ISBN 978-81-85828-77-0 (1 जनवरी 2009)।
- 4.. शौनक. *बृहदेवता*, चौखम्बा संस्कृत सीरीज, वाराणसी, (1990)।
5. वर्मा. रामचन्द्र, *मनुस्मृति*, विद्या विहार, नई दिल्ली, (2005)।
6. <http://accessofjustics.blogspot.in/2013/08/0-0-0-html>
7. <http://m.authorstream.com>swekchha-2126765-16/04/2014>
8. <http://samaybuddha.wordpress.com>
9. <http://m.prabhatkabar.com>
10. <http://yugmanas.com>
11. <http://uichaarsankalan.wordpress.com>
12. Hindi.speakingtree.in>blog> ऋग्वेद-subhashbudawanwala

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરજીના માનવ અધિકાર વિશેના વિચારોનો પડઘો પાડતી વાર્તા ‘રઢ’

ડૉ. હેતલ કિરીટકુમાર ગાંધી

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,

અમદાવાદ

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરજીએ દલિત સમાજ પર થતાં સદીઓ જૂના અન્યાયની વિરુદ્ધ જે બંડ પોકાર્યો છે, તેના પડઘા આજે દલિત સમાજના સાહિત્યમાં બરાબર સ્પષ્ટ થાય છે. સાહિત્ય એક કલા છે, આપણે સૌ તે જાણીએ છીએ; પરંતુ, કલાના સૌન્દર્યને ખૂબ જ સ્વાભાવિકતાથી ગૂંથી વાસ્તવિકતાની ભોંય પર પોતાની વ્યથાને રજૂ કરવી, વાચક વર્ગને સરળતાથી સમજાય અને સમાજની સદીઓ જૂની માનસિકતા પરથી પડેલો ખેંચાય જાય તેવી વાર્તા ‘રઢ’ એ ગુજરાતી સાહિત્યકાર મોહન પરમારની ઉત્કૃષ્ટ વાર્તાઓમાંની એક છે.

માનવીને થતાં અન્યાય, શોષણ અને તેમની સાથેનું અમાનુષી વર્તન એ માનવ અધિકાર માટે પડકારરૂપ છે. અદલિત સમાજ દ્વારા દલિતોનું થયેલું અપમાન સદીઓ સુધી સામાન્ય ઘટના તરીકે સ્વીકારાય છે; પરંતુ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરજીના અને અન્ય દલિત મહામાનવોના અથાગ અને નિસ્વાર્થ પ્રયત્નોના પરિપાકરૂપે આજે તેઓ માનવ અધિકારનો હિસ્સો બન્યાં છે. આ વાર્તામાં પણ અદલિત પાત્ર દ્વારા દલિતનું અપમાન કરવાનો ઇરાદો આખરે દલિત દ્વારા અદલિતની થયેલી માનહાની વેરભાવનાનું રૂપ ધારણ કરે છે.

આ વાર્તામાં કથક પોતે ‘રણવીર’ ઘટનાનો સાક્ષી બની રહે છે, એ ફક્ત મૂક સાક્ષી નથી; પણ પોતાના જુદાં જુદાં નિરીક્ષણો પણ કરે છે અને પોતાનું સાક્ષીકથન પણ આપે છે. તો પણ એમ કહી શકાય કે, અદૃશ્ય રૂપે જેઠો મેઘવાળ આખી વાર્તાનાં મહત્વનાં પાત્ર તરીકે છવાય જાય છે.

આ વાર્તાનું વિષયવસ્તુ જોઈએ તો, દશેરાના દિવસે ઘોડાની હરિફાઈ ગામમાં દર વર્ષે થતી હોય છે, તેમાં દર વર્ષે જશુભા, જે દરબાર અને ગામના સરપંચ છે, તેનો જ ઘોડો જીતતો હોય છે. આ વર્ષે પણ દશેરાના દિવસે ગામમાં ઘોડાની હરિફાઈ થાય છે, જેઠા મેઘવાળનો ઘોડો અને તેના જોમ-જુસ્સાને કારણે તે જશુભાના ઘોડાથી આગળ નીકળે છે, તેને રણવીર અને મગનો કોળી જે જશુભાના ખાસ માણસો છે, એ લોકો ચેતવે છે, કે જશુભાના ઘોડાને જીતવા દે. આ વાત જોડો મેઘવાળ ગણકારતો નથી અને ઘોડોની હરિફાઈ તે જીતી જાય છે. આ હાર પછી દશેરાના દિવસે તો જશુભા કંઈ જ વિરોધ કરતા નથી કે ઠપકો આપતા નથી; પરંતુ, ત્રણ દિવસ પછી જશુભા ગામના ચોરે જેઠાને બોલાવે છે, અને કહે છે ‘તને બહુ ચરબી ચડી છે નહીં!’ એમ કહે છે. જેઠા આ વાતનો નમ્રતાથી ઇન્કાર કરે છે ત્યારે ‘તું હમણાંથી વેઠ પણ કરવાની ના પાડે છે’ - એમ કહી ચાબૂકથી ઢોર માર મારે છે. જેઠાને મારીમારીને અધમૂઓ કરે છે ત્યારે મેઘવાળ વાસમાંથી બે-ચાર ઘરડા માણસો જશુભા(બાપુ)ની માફી માંગે જેઠાને ત્યાંથી છોડાવી જાય છે.

આ ઘડનાના ત્રણ દિવસ પછી જશુભા અને રણવીર અગત્યનું કામ પતાવી માણપરાથી ગામમાં પાછા ફરતા હતા ત્યારે રસ્તામાં જેઠો રાયણના ઝાડની નીચે તેમની વાટ જોતો હતો, ખૂબ ગુસ્સામાં હતો અને હાથમાં બાવળનું વાંકુંચૂકું લાકડું લઈને ઊભો હતો. રણવીર તેના સ્વરૂપને જોઈ ડરતો હતો પણ બાપુ(જશુભા) જેઠાને હાક મારે છે કે,

‘આંહી કેમ ઊભો છે, લ્યા !’

‘જખ મારવા’

‘ચોરા વચ્ચે ઝૂડેલો તે ભૂલી ગયો’

‘નથી ભૂલ્યો એટલે તો આવ્યો છું’

એટલું બોલી જેઠો જશુભા પર લાકડાનો પ્રહાર કરે છે. આ જંગલમાં લાગ જોઈને જેઠો જશુભા પર તૂટી પડી સખત માર મારે છે. આ માર મારતી વખતે જેઠાએ ઘોડા(ટફુ)ના માથા પર પણ ઘા કર્યો જેથી ‘ઘોડું ખરા સમયે રઢ લઈને બેઠું હતું’ એમ કહી રણવીર તેના ભડકેલા ટફુને પકડવા દોડ્યો અને બાપુને બચાવી ન શક્યો; છતાં ઘોડાને શાંત કરી હું ખુલ્લી તલવાર લઈ બાપુ પડખે દોડ્યો ત્યાં બને જોઈ જેઠાએ એક છેલ્લો ફટકો જશુભાના માથા પર ઝીંક્યો ને

ત્યાંથી વનની ઝાડીમાં અદૃશ્ય થઇ ગયો. આ દરમ્યાન પણ જશુભા અને રણવીરને એક જ અફસોસ સતાવે છે,

‘મેઘવાળ થઈને જશુભાને મારી ગયો !’

આ અપમાન જશુભાના ગળે ઉતરે એમ ન હતું. એક હરિજન થઈને દરબારને મારે તે લાંછન લઈને ફરતા જશુભાની વેરવૃત્તિ પ્રબળ બનતી જતી હતી, આ દરેકનો રણવીર સાક્ષી છે. જશુભા જેઠાને શોધતા ફરે છે, પણ જેઠાનો કોઈ પત્તો મળતો નથી. એક દિવસ રણવીર સમાચાર લાવે છે કે જેઠો જંગલ બાજુ દેખાયો છે. જશુભા બંદૂક લઈને મગના અને રણવીર સાથે જંગલમાં પહોંચી જાય છે. જંગલમાં ખૂબ આગળ શોધખોળ કર્યા પછી માચડા પરથી જેઠો દેખાય છે. હથિયાર લઈ જશુભા પોતાની રઢને શરણે થઈને જેઠાને મારવા માટે આગળ વધે છે ત્યાં તો ચિત્તો જેઠાને મારી નાખે છે. તે વર્ણન જોઈએ તો,

‘ચિત્તો જેઠાને ઝાડીમાંથી ખેંચી રહ્યો હતો. જેઠો લોહીલુહાણ હતો. જશુભાના ચહેરા પર કડપ વધ્યો. ફરર ફરર થતી મૂછો ટટ્ટાર થઈ, ને એમણે બંદૂક તાકી...મારા(રણવીર) આશ્ચર્ય વચ્ચે એમણે(જશુભા) ચિત્તાનું નિશાન લઈને ગોળીબાર કર્યો. ચિત્તાને ગોળી વાગી હતી. હવામાં ચીસ પડઘાઈ ઊઠી, ને જેઠાને છોડીને ચિત્તો ઝાડીમાં નાહો...જશુભા ધીમે પગલે નીચે ઊતર્યા,...જેઠાનો આખો દેહ ચૂંથાઈ ગયો હતો. મેં નીચા નમીને જોયું તો જેઠો મરણ-શરણ થઈ ગયો હતો...’(પૃ.૧૪૦)

આ ઘટના જોતા મગનો કે રણવીર તો આનંદમાં આવે છે પણ જશુભા ગુસ્સે થાય છે. રણવીર કહે છે,

‘એ એકદમ નારાજ હતા. જાણે સનેપાત થયો હોય તેમ પગ પછાડતા હતા. મોં પર દેખાતા કડપની જગ્યાએ અહમ ગૂંચળું વાળીને પડ્યો હતો. જે તરફ ચિત્તો ગયેલો તે તરફ જોઈને એ ધૂરકિયાં કરતાં હતાં. મેં જેઠાના દેહ પર નજર કરી. ઠેર ઠેર ચિત્તના પંજાનાં નિશાન તરવરતાં હતાં. જશુભાની નજર તે તરફ ગઈ અને એમણે નિસાસો નાંખ્યો’...(પૃ.૧૪૧)

આ પછી જશુભા રણવીરને પૂછ્યું :

‘એની આંખોમાં તને મોતની બીક દેખાય છે; સહેજ પણ મોતની ભીખ માંગતો હોય તેવું તેનાં મોં પર દેખાય તો મને જલદી કહેજે...’(પૃ.૧૪૧)

રણવીરે જશુભાના કહ્યા મુજબ નિરીક્ષણ કરીને ‘એવું તો કશું દેખાતું નથી...’, એમ કહ્યું કે તરત જ મોં પર ભયંકર ગુસ્સો લાવીને એમણે મારા હાથમાંથી કુહાડી આંચકી લીધી. એમના મોં પર ગૂંચળું વળીને પડેલા અહમના ઘેર બનતા જતા વળમાં મને જશુભાની હાર દેખાઈ...હું વધુ વિચારું તે પહેલાં તો કુહાડી લઈને થોડા ખસ્યા ને પછી એમણે ત્રાડ પાડી,

‘મારી નાખું....કાપી નાખું...એમ બબડતા એમના મૌની રીતરસમ જોતાં મને લાગ્યું કે જેઠાના ચૂંથાયેલા દેહને જશુભા હમણાં કુહાડી વડે પીંખી નાખશે. ઊંચી થયેલી કુહાડી જેઠાના દેહ પર પડવાને બદલે જ્યાં ચિત્તાનાં પગલાં પડેલાં તેના પર પડી...થૂંકતા, થૂંકતા, શરીરમાં હતું એટલું જોર કરી એમણે ચિત્તાના પગલાં પર કુહાડીના ઘા ઉપર ઘા કરવા માંડ્યા...એકધારા...’(પૃ.૧૪૧, ૧૪૨)

જશુભા ગામના સરપંચ છે. ચારેકોર એમની હાક વાગે છે. જશુભા દરબાર(બાપુ) છે, અદલિત છે, અને એમને ઘોડાની હરિકાઈમાં એક મેઘવાળ હરાવે તેમજ મૂઢ માર મારે તે જશુભાથી કોઈ કાળે સહન થાય એમ નથી. જેઠાને ખતમ કરવાની રઢ લઈને જશુભા બેઠા છે, તે માટે ચારેકોર જેઠાને શોધવા માટે ધમપછાડા કરે છે. જેઠાએ પોતાને ઝૂંડેલા તે અપમાનનો બદલો જેઠાને મારીને જશુભાએ લેવો હતો. તેની નસેનસમાં આ બદલાની આગ હતી, તેને પીંખી નાખવો હતો, તે દયાની ભીખ માંગે તેવું કરવાની બાપુની ઈચ્છા હતી અને તે જ સમયે ચિત્તાએ બધી બાજુ બગાડી દીધી, ખેલ ખતમ કરી દીધો, તે બનાવ કોઈ કાળે જશુભાથી સહન થઈ શકે એમ નથી કારણ કે, તેણે તો પોતાના અહમને ‘રઢ’ દ્વારા સંતોષવો હતો એટલે જ તો જેઠાના શબ પર ઘા કરવાના બદલે જશુભા ચિત્તા પર ક્રોધે ભરાય તે તેના પગલાંના નિશાન પર ઘા કર્યો જાય છે.

આ જે માનસિકતા અને તેના પ્રત્યાઘાતો ઘટનામાં જોવા મળે છે એ ખૂબ જ કલાત્મકતાથી વાર્તા લેખક સમાજની રીતિ-પરંપરા અને માનવના અધિકારના હનન સાથે જોડી આપે છે. વાર્તા લેખકને આ ઘટના કે પ્રસંગ દ્વારા આખા સમાજના સદીઓ જૂના અહમ પર ઘા કર્યા છે. દલિત સમાજને દબાવી રાખવાની વૃત્તિના પાયામાં આ ‘રઢ’ રહેલી છે તેને ઉજાગર કરવાનો પ્રત્યન અહીં કર્યો છે.

જેઠાનું સરપંચ અને બાપુ સામે ઘોડાની હરિફાઈ જીતવું એ માનવ અધિકાર છે, આ ઘટનાને મનમાં રાખી વેઠની બાબતનો આશરો લઈ ચોર વચ્ચે જેઠાને મૂઢમાર મારવો, તેના ચહેરા પર ભય જોવાની ઈચ્છા સેવવી એ માનવ અધિકારનું હનન છે. અહીં કોઈપણ માનવીને હરિફાઈમાં ભાગ લેવાનો, જીતવાનો અને વેઠ કરવી કે ન કરવી તેનો અધિકાર દુનિયાના કાયદા પ્રમાણે મળેલો છે; પણ, હજુ પણ ક્યાંક ક્યાંક અમુક સમાજની પરંપરાગત ‘રઢ’ને લીધે સંપૂર્ણ પણે આપણે માનવ અધિકારોનું રક્ષણ કરી શક્યા નથી, તેના તરફ દૃષ્ટિ જાય અને માનવસમાજની માનસિકતામાં સમરસતાનો ભાવ જન્મે તેવી ભાવના સાથે આ વાર્તાને મૂલવવી જોઈએ, તો તે સાહિત્ય અને માનવ સમાજની સફળતા હશે.

DR. B.R. AMBEDKAR'S PHILOSOPHY ON EDUCATION

Dr. JAGDISHBHAI R. MAHIDA

Associate Professor

S.U.G. College of Education

Vasna, Ahmedabad

INTRODUCTION:

Dr. B.R. Ambedkar was among the most outstanding intellectuals of India in the 20th century in the world. Ambedkar is one of the greatest personalities of 20th century India. Dr. Ambedkar was a distinguished scholar, social reformer, political thinker, parliamentarian and a constitutionalist of high order.

Ambedkar negated the external intervention in space of education (globalization and education), and directed towards a socialist model of education according to Buddhist ideology. This also examines the relevance of his philosophy of education with the movements of liberation of depressed classes, which are in turn based on education. The educated can assert their rights and be motivated for development. This paper will study Ambedkar's an Eminent Educationist in regards to other Indian educational philosophers where Ambedkar has disappeared from such discourse. His vision and ideas on education necessitate a study of Ambedkar while seeking to amplify the ignored voices through education.

EQUAL OPPORTUNITY FOR ALL:

Ambedkar, who developed an almost doctrinal belief in the efficacious and transformatory character of education, held that education must be available to all, irrespective of caste or status. "Education is something which ought to be brought within the reach of everyone." He examined the education policy of the British in India and found that Education in India had always remained restricted to the members of the upper stratum of society. Ambedkar's important contribution to the education sector was his belief that 'Education is something, which ought to be brought within the reach of every one'. He urged this plea because he felt that, "we are arriving at a stage when the lower orders of society are just getting into the high schools, middle schools and colleges, and the policy of this department therefore ought to be to make higher education as cheap to the lower classes as it can possibly be made."

Ambedkar was against the great disparity in the advancement in education of the different classes in India. He quoted statistics from the report of Education and Hunter Commission to point out that depressed classes are the worst sufferers in education sector in proportion to

their population. Stressed that depressed classes should be treated as minority and similar benefits should also be extended to them as Muslims were earlier given in education sector.

He also suggested other pragmatic ways to promote literacy among the depressed classes during the Legislative debate, “The second thing that I wish to say about the depressed classes is that I find a as a certain sum has been set aside in the budget for scholarships for the backward communities.”

During the discussion, Ambedkar also developed logical argument in favour of equality of opportunity to be provided to all the vulnerable communities in the society which can be further developed in the context of different controversies raised on the issue of reservations after independence. “I must here emphasize that this country is composed of different communities. All these communities are unequal in their status and progress. If they are to be brought to the level of equality then the only remedy is to adopt the principle of inequality and to give favored treatment to those who are below the level. There are some I know who object to this and adhere to the principle of equality of treatment. But I say Government has done well in applying this principle to the Mohammedans. For I honestly believe that equality of treatment to people who are unequal is simply another name for indifferentism and neglect. My only complaint is that Government has not yet thought fit to apply this principle to the backward classes.”

PRIMARY EDUCATION FOR ALL

“The object of primary education is to see that every child that enters the portals of a primary school does leave it only at a stage when it becomes literate and continues to be literate throughout the rest of his life.”

-B.R. Ambedkar

PRIMARY EDUCATION:

Visualizing the importance of education in the modernization of the country, Dr. Ambedkar stressed on rapid growth of education for the masses. Speaking on the Education Bill in the Bombay Legislative Council in March 1927, he drew the attention of the House towards the slow progress made in the sphere of education. He said that the report issued by the then Government of India on the progress of education made a very sad reading. It predicted that if the progress of education went on at the rate at which it was going, it would take 40 years for boys and 300 years for girls of school-going age to be brought under education. - Dr. Ambedkar considered education to be essential for all men and women irrespective of their social and economic status. All men and women must get at least the minimum education so

that they may know how to read and write. The primary education caters to the minimum essential need of educating the masses.

HIGHER EDUCATION:

Dr. Ambedkar was opposed to the separation of the postgraduate faculties from the undergraduate faculties in Universities. He wanted that the undergraduate faculty and the postgraduate faculty should work in an integrated fashion. In fact, higher education comprises both teaching and research. While the teaching work predominates at the undergraduate level, research predominates at the advanced stage. If both the faculties run together in a University, the students at the undergraduate level may get the opportunity to attend the lectures of the senior and distinguished professors. The senior teachers may also get the opportunity to select the best students and train them properly from the very beginning.

In the realm of higher education, Dr. Ambedkar was in favour of giving teachers necessary freedom to frame their own syllabi and assess the performance of their students. He was opposed to prescribing and following a rigidly structured syllabus. In his view, the University may give broad outlines of the courses to be taught and the teacher should be given freedom to teach what he thinks necessary in the light of those guidelines. According to him, the teachers of the University ought, under proper safeguards, to have complete control over the education and examination of the students. He gave emphasis on promoting education and research in Universities rather than converting them into examination-conducting and degree distributing bodies. Dr. Ambedkar said that the aim and function of the University education should be to ensure that the teaching done there is suited to adults; that it is scientific, detached and impartial in character; that it aims not so much at filling the mind of the student with facts or theories as at calling forth his own individuality and stimulating him to mental effort; that it enables him to critically study the leading authorities with perhaps occasional reference to first-hand sources of information; and that it implants in his mind a standard of thoroughness and inculcates in him a sense of value for reaching at the truth.

CONCLUSION

.Ambedkar had a deep relation with education and his writings show expertise and in-depth analysis of the subject. The great leader has been restricted to the narrow position of being just a Dalit emancipator. His contributions towards education and his vision towards it should be traced and nurtured. Ambedkar realized education to be a priority for the society and for growth of individuals with character. . Ambedkar also saw education as something that can create radical changes in an oppressed society and create avenues for change which are equal for all. Ambedkar thoughts resonate with the current academic discourse and

hence make him relevant, to bring in a perspective which has been missing. The perspective which is generated through struggled learning. That learning needs to be recognized and captured in textbooks, cutting across boundaries. The policy of the Government of universalization of elementary education focusing particularly on marginalized groups, poorer sections and the girl child, enhancing Enrollment in secondary education as well as its commitment to expand education facilities will empower and equip youth to face the future with hope and confidence. There are several challenges to cherish Ambedkar's vision of universal education. There is need to frame such policies starting from the primary stage to the higher stage that help to realize the vision of Ambedkar.

REFERENCE

૧. Chalam, K.S. (2008), Modernization and Dalit Education, Rawat Publications, New Delhi
૨. Dr. B.R. AMBEDKAR, The Man and His' Message a Commemorative Volume Prentice hall of India private ltd.new Delhi.
૩. <http://www.ambedkar.org/Babasaheb/Babasaheb.htm>
૪. Khabde, Dinkar (1989), Dr. Ambedkar and Western Thinkers, SugavaPrakasha, Pune.
૫. Omvedt, Gail (2003). Buddhism in india: challenging Brahmanism and caste. Thousand Oaks, CA: Sage Publications. pp. 261 - 262. ISBN 0761996648. 2003.
૬. ડૉ.બાબા સાહેબ આંબેડકર સંપૂર્ણ અક્ષરદેહ ગ્રંથ : ૦૪ ડૉ. આંબેડકર સાયમન કમિશન સાથે (૧૯૮૭) ડૉ. આંબેડકર ફાઉન્ડેશન, કલ્યાણ મંત્રાલય ન્યૂ દિલ્હી અને રમતગમત, યુવા અને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિ વિભાગ, ગુજરાત રાજ્ય, ગાંધીનગર
૭. ડૉ.બાબા સાહેબ આંબેડકર સંપૂર્ણ અક્ષરદેહ ગ્રંથ : ૦૫ ડૉ. આંબેડકર ગોળમેજી પરિષદમાં (૧૯૮૭) ડૉ. આંબેડકર ફાઉન્ડેશન, કલ્યાણ મંત્રાલય ન્યૂ દિલ્હી અને રમતગમત, યુવા અને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિ વિભાગ, ગુજરાત રાજ્ય, ગાંધીનગર
૮. ડૉ.બાબા સાહેબ આંબેડકર સંપૂર્ણ અક્ષરદેહ ગ્રંથ : ૧૦ , અસ્પૃશ્યો અને અસ્પૃશ્યતા, સામાજિક - રાજકીય - ધાર્મિક (૧૯૮૭) ડૉ. આંબેડકર ફાઉન્ડેશન, કલ્યાણ મંત્રાલય ન્યૂ દિલ્હી અને રમતગમત, યુવા અને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિ વિભાગ, ગુજરાત રાજ્ય, ગાંધીનગર
૯. ડૉ.બાબા સાહેબ આંબેડકર સંપૂર્ણ અક્ષરદેહ ગ્રંથ : ૧૯ ડૉ. આંબેડકર ગવર્નર જનરલની કારોબારી સમિતિમાં(૧૯૪૨ થી ૧૯૪૬ અનુસૂચિત જાતિની સમસ્યાઓ - સત્તાની ફેરબદલી: અગત્યના પત્રવ્યવહાર)(૧૯૮૭) ડૉ. આંબેડકર ફાઉન્ડેશન, કલ્યાણ મંત્રાલય ન્યૂ દિલ્હી અને રમતગમત, યુવા અને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિ વિભાગ, ગુજરાત રાજ્ય, ગાંધીનગર
૧૦. નટવર ગોહેલ વિરલ વિભૂતિ ડૉ. આંબેડકર: શ્રી લક્ષ્મી પુસ્તક ભંડાર, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ – ૧

**A Study of Ambedker's thoughts and efforts on Journalism
as a tool for social movement.**

Dr. Divyesh M. Patel

Assistant Professor,

Vaidya Shri M.M. Patel College of Education,

Ahmedabad,

yourdivyesh@rediffmail.com

❖ **Preface:**

Newspapers in India were started by the British. They were mainly meant for the British. During 19th century and later a powerful Indian press grew. They grew in English and vernacular languages. Most of the reformers had either them started or were connected with newspapers and journals. As political consciousness grows as a beginning of political activities by Indians, there was a large increase in the number of Indian newspapers. Some of the English newspapers owned by the British were supporters of the British rule while remaining voiced aspirations of the Indian people and gave expression to their social, economic and political demands. They made people aware of the events in the different parts of the country and world. During the freedom struggle, they became powerful instruments for mobilizing the people. Journalism was not only used as a tool for freedom movement but also used as a tool for social reforms and movements. Dr. Ambedker had recognized the value of press as a tool for social movement and mass education. He had also made efforts to use it for the cause.

❖ **Dr. Ambedker's Journalism Efforts:**

Journalism is basically a value - based profession. It is also a social activity. Journalism is a part of social activity, which is concerned with the dissemination of news and views about the society. According to Mamkerar (1973), "The social responsibility of the press consists in serving as a vital communication link between the Government and the community and vice-versa and between one section of the community and another protecting and promoting the interests of society and to that end, functioning as the watch-dog of public interest and in that role, constantly reviewing and criticizing the Government's action and policies in order to ensure that it doesn't stray from the straight and narrow path of public good - in other words, to play the role of responsible opposition nonetheless opposition".

He was subjected to undergo many humiliations, problems to have sustenance of his journals. To solve financial crisis, he adopted mass funding mechanism. He changed names of his journals, as situation demanded He started the newspapers called by name Mooknayak,

(leader of dumb), Bahishkrit Bharat (Excluded India), Samata (Equality), Janata (The People), Prabuddha Bharat (Enlightened India) respectively.

Shetty (1987) notes that The Times of India, Bombay, observed “Without political and economic power the Harijans will find it hard to attain social equality and Dr. Ambedkar has done well in realizing this fact.”

His struggle can be seen in his writing that, "It is depressing that we don't have enough resources with us. We don't have money; don't have newspapers; Throughout India, each day our people are suffering under authoritarianism with no consideration, and discrimination; those are not covered in the newspapers. By a planned conspiracy the newspapers are involved full-fledged in silencing our views on socio-political problems"

Babasaheb Ambedkar throughout his life struggled against all kinds of injustices. For this purpose he used many ways and means. One of them was press. He successfully used it to educate, inform the people about their sufferings. He advocated the democratic values and not caste culture. He criticized those journals who upheld the supremacy of caste and varna culture. He visualized the dawn of new social order of liberty, equality and fraternity.

❖ **Dr. Ambedkar's thoughts on Journalism as a tool for social movement:**

A veteran American journalist has laid down six social responsibilities of the press.

1. Safeguarding personal liberties
2. Enlightening the public
3. Making a profit
4. Providing entertainment
5. Serving the economic system
6. The press can contribute to a dynamic and expounding economy by bringing together the buyers and sellers of goods and services.

Dr. Ambedkar was a believer in the democratic values and not caste culture. He criticized those journals that supported the domination of caste and varna culture. He visualized the rise of new social order of liberty, equality and fraternity. His thoughts on journalism are:

1. A leader without the press is a bird without wings.
2. A press can play the role of path shower in the movement.
3. Control of minds by some powerful individuals, press and other means of communication is bad as such control retards movements.
4. Mind control by mass media and drug is the awesome reality in Indian society.
5. Criticized commercialization of Indian Press.
6. Journalism should not be allowed to become the handmaid of the corrupt and dominant sections of Indian society.
7. Journalism can play a herculean role to liberate the oppressed Indians from social and economic disadvantages.
8. The oppressed people were under-represented in the newspapers

9. source for discrimination in the media was due to the upper caste domination.
10. The oppressed people, who were excluded, segregated, oppressed from the society experienced the same from the media. The very same newspapers which represented *Dandi yatra* of Gandhi as a satyagraha refused to accept Ambedkar's Mahad struggle as a satyagraha.
11. Never give professional ethics. Ambedkar was not able to sustain the journals because of shortage of funds. He was not prepared to compromise on professional ethics.

He believed that no thought can become strong without publicity as no tree can be grown without water. He used journalism to propagate his movement for social reform. According to Keer D. (1981), a close associate of Ambedkar, about the role played by Ambedkar as the editor of *Bahiskrit Bharat*: "Ambedkar now began to explain his views, define his aims and reply to the critics of his movement through the new journal. He said that the temples and water sources should be open to the untouchables because the untouchables were Hindus. He wrote editorial after editorial in his short, crisp and fearless style, asking the government to bring into force the 'Bole Resolution' and not to trust the good sense of the local bodies for its implementation as they were dominated by reactionaries who were narrow-minded, old-fashioned, orthodox and antagonistic to the interests of the depressed classes. He also appealed to the government through his newspaper to punish the wrongdoers and trespassers who opposed the implementation of the above cited resolution."

❖ Conclusion

Dr. Ambedkar's journalism was prominent advocate of social justice, professional ethics and public interests. Ambedkar has special place in the history of Indian journalism. His thoughts are highly relevant in the present times in order to make journalism as an important player in the public life and shape the destiny of India on the basis of humanitarian considerations.

❖ References:

- Keer, Dhananjay (1981). *Dr Ambedkar: Life and Mission*. Popular Prakashan, Bombay
- Mamkerar, D. R. (1973). *The Press Under Pressure*. Indian Book Company, New Delhi
- Shetty, Rajashekar V.T. (1987). *Dalit Voice*, Bangalore, January 16-31
- Mazumdar, Aurobindo (1993). *Indian press and Freedom struggle 1937-42*, Orient Longman limited, Calcutta.
- Moon, Vasant (2014). *Dr. Babasaheb Ambedkar : Writings and Speeches Vol. 2*. Dr. Ambedkar Foundation, Ministry of Social Justice and Empowerment, Govt. of India, New Delhi.
- Raj, Nirmala (2015). *Dr. B.R. Ambedkar As the Renowned Journalistic Missionary of India*. EPRA International Journal of Economic and Business Review, Vol. 3, Issue-4.

શ્રી સશક્તિકરણ સંદર્ભે ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરના વિચારોનું મૂલ્યાંકન

પ્રા. અનિલા એન. સોની

આસિ. પ્રોફેસર,

શ્રી મહાવીર વિદ્યામંદિર ટ્રસ્ટ બી.એડ. કોલેજ, પાંડેસરા, સુરત.

પ્રસ્તાવના

ડૉ. આંબેડકરએ ભારતીય સમાજ સુધારણાના ઇતિહાસનો વિસ્મૃત અધ્યાય હતાં. રાષ્ટ્રના ઇતિહાસનું ઘડતર આવા મહાનપુરુષો દ્વારા જ થાય છે. અસ્પૃશતા અને દલિતોના હિતના સમર્થ લડવૈયા, સ્વતંત્ર ભારતના બંધારણના સક્ષમ ઘડવૈયા અને માનવમાત્રની સમાનતાના શંખનાદના બજવૈયા ડૉ. આંબેડકરનું જીવન એટલે સંઘર્ષ, સાધના, સચ્ચાઈ અને નિર્ભયતાની જીવતી તસવીર. ભીમરાવ રામજી આંબેડકર એક કાયદાશાસ્ત્રી, રાજનેતા, તત્ત્વચિંતક, નૃવંશશાસ્ત્રી, ઇતિહાસકાર અને અર્થશાસ્ત્રી હતા. તેઓએ ભારતમાં બૌદ્ધ પુર્નજાગરણ આંદોલનની શરૂઆત કરી. તેઓ ભારતીય બંધારણના ઘડવૈયા અને પ્રથમ કાયદામંત્રી હતા. ભારતના પ્રથમ વડાપ્રધાન જવાહરલાલ નહેરુ એ કહ્યું હતું કે “ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર એ હિંદુ સમાજના તમામ દમનકારી લક્ષણો સામેના બળવાના પ્રતિક સમાન હતા” ડૉ. આંબેડકરએ મહિલાઓ માટે વ્યાપક આર્થિક અને સામાજિક અધિકારો માટે દલીલ કરી હતી. તેમને સ્ત્રીઓના તમામ પ્રકારના વિકાસ ખાસ કરીને સામાજિક શિક્ષણ તેમજ સામાજિક, સંસ્કૃતિક અધિકાર અપાવવાનું શરૂ કર્યું. દરેક ભારતીય મહિલાઓને વિકાસમાં તેમનો હિસ્સો મળે અને સ્ત્રીઓના ગૌરવનું ફરજિયાત રક્ષણ થાય તે પર બહાર મૂક્યો. પશ્ચિમી શિક્ષણ અને તત્ત્વચિંતનની ઊંડી સમજને તેમને એક સ્વપ્ના દ્રષ્ટા તરીકે દલિતો અને ભારતીય મહિલાઓ માટેના સ્પષ્ટ વિચારો વિકસાવવામાં મદદ કરી હતી. પુરુષો જેટલી જ સમાનતક અને હક સ્ત્રીઓને મળી રહે તે માટે ડૉ.આંબેડકર અને કેટલાક સંતો જેવાકે, ગુરુનાનક, કબીર, રવિદાસ અને સામાજિક સુધારકો સ્વામી વિવેકાનંદ, દયાનંદ સરસ્વતી, રાજા રામ મોહનરાય, મહાત્મા જ્યોતિબા ફૂલે એ પોતાનો અવાજ બુલંદ કર્યો. પ્રસ્તુત સંશોધનપત્રમાં સંશોધકે ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરના

સ્ત્રીસશક્તિકરણ અંગેના વિચારોનું મૂલ્યાંકન અભ્યાસ અંગે કાર્ય કરવાનો અનુક્રમ હાથ ધર્યો હતો.

સમસ્યા કથન - પ્રસ્તુત સંશોધન સંદર્ભે સંશોધકે નીચે દર્શાવેલ સમસ્યા પસંદ કરી હતી :

“ સ્ત્રી સશક્તિકરણ સંદર્ભે ડૉ .બાબાસાહેબ આંબેડકરના વિચારોનું મૂલ્યાંકન ”

સંશોધનના હેતુઓ

પ્રસ્તુત સંશોધનના હેતુઓ આ મુજબ છે.

૧. ડૉ .બાબાસાહેબ આંબેડકરના સ્ત્રીસશક્તિકરણ અંગેના વિચારો જાણવા.
૨. ડૉ .બાબાસાહેબ આંબેડકરના વિચારોનું તુલનાત્મક મૂલ્યાંકન .
૩. ડૉ .બાબાસાહેબ આંબેડકરના સ્ત્રીઓના હકો માટેની ઝુંબેશો અંગે માહિતી મેળવવી.
૪. સ્ત્રીઓ માટે ભારતીય બંધારણમાં થયેલ જોગવાઈઓ જાણવી.
૫. ડૉ .બાબાસાહેબ આંબેડકરના સમયમાં ભારત સરકાર દ્વારા લેવાયેલા પગલાંઓનું મૂલ્યાંકન.

સંશોધનના પ્રશ્નો

પ્રસ્તુત સંશોધનના હેતુઓ આ મુજબ છે.

૧. ડૉ .બાબાસાહેબ આંબેડકર સ્ત્રીસશક્તિકરણ અંગેના કેવા વિચારો ધરાવતા હતા?
૨. ડૉ .બાબાસાહેબ આંબેડકરના વિચારો કેવા હતા ?
૩. સ્ત્રીઓના હકો માટેની ઝુંબેશોમાં ડૉ .બાબાસાહેબ કરેલા પ્રયત્નો કેવા હતા?
૪. સ્ત્રીઓ માટે બંધારણમાં કઈ કઈ જોગવાઈઓ કરવામાં આવી છે?
૫. ડૉ .બાબાસાહેબ આંબેડકરના સમયમાં ભારત સરકાર દ્વારા સ્ત્રીઓ માટે કયા કયા પગલાઓ લેવામાં આવ્યા હતા?

વ્યાપવિશ્વ અને નમૂનો

ડૉ .બાબાસાહેબ આંબેડકરના સ્ત્રીસશક્તિકરણ અંગેના ઓનલાઈન પ્રકાશિત થયેલા વિચારો પ્રસ્તુત સંશોધનનું વ્યાપવિશ્વ રહ્યું હતું. પ્રસ્તુત સંશોધન માટે ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકર સ્ત્રીસશક્તિકરણ અંગેના વિચારો આધારિત પાંચ લેખો અને સંશોધન શોધપત્રો નમૂનો હતો જે સહેતુક નમૂના પસંદગી રીતથી પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા.

સંશોધનના ઉપકરણો

પ્રસ્તુત સંશોધન ગુણાત્મક પ્રકારનું હોવાથી સંશોધકે ડૉ .બાબાસાહેબ આંબેડકર સ્ત્રીસશક્તિકરણ અંગેના વિચારો આધારિત પાંચ લેખો અને સંશોધન શોધપત્રોમાં પ્રાપ્ત માહિતીમાં સમાવિષ્ટ વિષયવસ્તુ સંશોધન માટે ઉપકરણો બન્યા હતા. લેખો અને સંશોધન શોધપત્રોના નામ નીચે મુજબ હતા :

1. Dalit Vision Dr. Ambedkar and Women Empowerment.
2. Dr. Ambedkar and Women Empowerment. Wednesday, February 20, 2013
3. Dr.br ambedkar-the champion of womens rights. Sat, 11/14/2009 , K.B. USHA
4. **Dr. B.R. Ambedkar's Role In Women Empowerment.** December 18, 2013,
[Kavitakait](#)
5. [Dr. B.R.Ambedkar Vision towards Gender Equality. DIWAKAR SHUKLA](#) 24
October 2011

સંશોધનની પદ્ધતિ

પ્રસ્તુત સંશોધન ડૉ .બાબાસાહેબ આંબેડકરના સ્ત્રીસશક્તિકરણ અંગેના વિચારો અને દ્રષ્ટિ સંદર્ભે હોવાથી સંશોધકે હેતુઓને આધારે તારણો પ્રાપ્ત કરવા માટે ગુણાત્મક સંશોધનની વિષયવસ્તુ પૃથક્કરણ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો.

સંશોધનનું સીમાંકન

૧. પ્રસ્તુત સંશોધનમાંથી ડૉ .બાબાસાહેબ આંબેડકર સ્ત્રીસશક્તિકરણ અંગેના વિચારો પર આધારિત

પાંચ લેખો અને સંશોધન શોધપત્રોમાં પ્રાપ્ત માહિતી પૂરતો મયાદિત રહ્યો હતો.

૨. પ્રસ્તુત સંશોધન નીચે દર્શાવેલ મુદ્દા માટે સીમિત રહ્યું હતું.

ડૉ .બાબાસાહેબ આંબેડકર સ્ત્રીસશક્તિકરણ અંગેના વિચારો, સ્ત્રીઓના હકો, સ્ત્રીઓ માટે બંધારણમાં જોગવાઈઓ અને ડૉ .બાબાસાહેબ આંબેડકરના સમયમાં ભારત સરકાર દ્વારા સ્ત્રીઓ

માટે લેવાયેલા પગલાઓ અંગે હતું

માહિતી એકત્રીકરણની રીત

પ્રસ્તુત સંશોધનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય ડૉ .બાબાસાહેબ આંબેડકરના સ્ત્રીસશક્તિકરણ અંગેના વિચારોનું મૂલ્યાંકન હતો તે માટે સંશોધકે પ્રથમ ઓનલાઈન ડૉ .બાબાસાહેબ આંબેડકરના સ્ત્રીસશક્તિકરણ સંબંધિત વિવિધ લેખો અને પેપરો શોધી તેમાંથી પાંચ લેખો અને પેપરોમાં પ્રાપ્ત માહિતીની પસંદગી કરી હતી. ત્યારબાદ માહિતીનું પૃથક્કરણ કરવામાં આવ્યું હતું.

માહિતી પૃથક્કરણની રીત

પ્રસ્તુત સંશોધન ગુણાત્મક પ્રકારનું હોવાથી સંશોધકે હેતુઓના આધારે ગુણાત્મક સંશોધન ની વિષયવસ્તુ પૃથક્કરણ કરી તાર્કિક નિગમનાત્મક પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો.

સંશોધનના તારણો

હેતુ :- ૧. ડૉ .બાબાસાહેબ આંબેડકરના સ્ત્રીસશક્તિકરણ અંગેના વિચારો

ડૉ .બાબાસાહેબ આંબેડકરના મનુસ્મૃતિ વિરુદ્ધ સ્ત્રી અંગેના વિચારો

૧. આંબેડકરે દર્શાવ્યું કે મનુના કાયદાઓ સ્ત્રીઓની સ્થિતિ માટે હિંદુ વલણ અને સ્ત્રીઓ તરફના

દ્રષ્ટિકોણમાં(ભારતીય દ્રષ્ટિકોણ)ઢળવા તેને કાયમી કરવા અને શાસ્ત્રો, જાતિ અને સગોત્ર વિવાહ. જેમ જે ભારતીય પિતૃપ્રધાનના આધાર દ્વારા જાળવવા ભાગ ભજવે છે.

૨. તેમણે મનુસ્મૃતિની મુખ્ય સ્ત્રોત તરીકે આલોચના કરતાં જણાવ્યું કે તે સ્ત્રીઓના સ્વતંત્ર,

સ્વમાન, શિક્ષણના હક, સંપત્તિ, છુટાછેડાને તેઓ પર ભારે ભરખમ આદેશ આપીને નકારે છે.

૩. તેઓ મનુના કાયદા પુસ્તકમાં અવલોકન કરતાં જણાવે છે કે સ્ત્રીઓની હત્યા એ મદિરાપાન જેવો નાનો ગુણો છે.

ડૉ .બાબાસાહેબ આંબેડકરના બુદ્ધધર્મની તરફેણમાં વિચારો

૧. બુદ્ધોનું સ્ત્રીઓ સાથેનું વર્તન પ્રેમ અને આદરપૂર્વકનું રહ્યું અને ક્યારેય હલકી પ્રકારનું ગુલામ જેવું નહતું જેવું મનુમાં છે.

૨. તેમણે સ્ત્રીઓને બુદ્ધ ધર્મનું તત્ત્વજ્ઞાન સમજાવ્યું.

૩. ડૉ. આંબેડકરે નોંધ્યું છે કે બુદ્ધનું સ્ત્રીઓ તરફનું વર્તન સમાન રહ્યું છે જેના પરાવો બુદ્ધ અનુયાયીઓ જેવી કે વિશાખા, આમ્રપાલીની વૈશાલી, ગૌતમી, રાણી મલ્લિકા છે.

Bombay Legislative Council in 1928- માં સ્ત્રીઓ સંદેર્ભે ડૉ .બાબાસાહેબના વિચારો

૧. રાષ્ટ્રના ઘડતર માટે સ્ત્રીઓને ફરજિયાત પ્રસૂતિ સમય પહેલાં અને પછી આરામ કરવા માટે સમય આપવો.

૨. ઉપરુક્ત સ્ત્રી કામદાર માટે ખાસ જરૂરી છે.

૩. પુરુષો માટે જેટલું શિક્ષણ મહત્વનું છે એટલું જ સ્ત્રીઓના વિકાસ માટે પણ જરૂરી છે.

૪. દરેક વિવાહિત સ્ત્રીઓ તેના પતિ સાથે ઊભી રહે, મિત્ર બને, સમાન રહે અને ગુલામીને નકારે.

૫. કોઈપણ પ્રકારના જાતિ, જ્ઞાતિના ભેદભાવ વગર સમાન કાર્ય માટે સમાન વેતન.તેમજ જરૂરી પ્રસૂતિ ની રજાઓ પણ મળે.

હેતુ : ડૉ .બાબાસાહેબ આંબેડકરના સ્ત્રીઓના હકો માટેની ઝુંબેશો

સ્ત્રીઓના હકો અંગેની ઝુંબેશનો હેતુ

૧. સ્ત્રી સશક્તિકરણ દ્વારા કુટુંબ અને સમાજમાં ન્યાય અને શ્રેષ્ઠતા મેળવી શકે તેટલી સભાનતા લાવવી.
૨. એવી યોજનાઓ અને સાધનો વિકસાવવા જેથી સ્ત્રીઓના વિકાસ અને વૃદ્ધિની વિશિષ્ટ જરૂરિયાત પૂરી કરી શકાય.
૩. સામાન્ય સંગ્રામ નેતાગીરી લઈ શકે તેવી મજબૂત અને તાલીમબદ્ધ સ્ત્રીઓનું નિર્માણ કરવું.
૪. સ્ત્રીઓના સ્થાન માટે જ્યાં અને જ્યારે જરૂરિયાત ઊભી થાય ત્યાં હેતુપૂર્વક યોજના ઘડવી.
૫. કુટુંબ આધારિત ભેદભાવ, તોડી ન શકાય તેવી માન્યતાઓને મંદ કરી સમાનતાની તાલીમ ઊભી કરવી.

સ્ત્રીઓના હકો અંતર્ગત નવસર્જન યોજનાનું કાર્ય

૧. ભ્રષ્ટાચારનો ભોગ બનેલ અરજદાર સ્ત્રીઓને કાયદાકીય, સામાજિક અને શારીરિક સહકાર અને રક્ષણ પૂરું પાડવું.
૨. મિટીંગો અને તાલીમ દ્વારા ગામડાઓમાં સ્ત્રીઓના હકો અંગે જાગૃતતા લાવવી.
૩. સ્ત્રી સંબંધિત બનાવોને ખુલ્લાં પાડવા ઉપરી સ્ત્રી સ્ટાફના જ્ઞાનમાં વધારો કરવો.
૪. સ્ત્રીવિકાસ માટેનો ચાવીરૂપ ખ્યાલ વિકસાવવો જે બીજી નવસર્જન યોજના માટે આધારરૂપ બને.

ગામડાઓમાં કાર્યરત સભાનતા કેમ્પ

૧. સ્ત્રી હક્કો અંતર્ગત દલિત અને અદલિત સ્ત્રીઓ અને પુરુષોને શિક્ષણ આપવું.
૨. ઘરેલું હિંસા ધારો -૨૦૦૫, અનુસુચિત જાતિ અને અનુસુચિત જનજાતિ ધારો-૧૯૮૯, તેમાં પણ ખાસ સ્વાસ્થ્ય લગતી બાબતોમાં સ્ત્રીઓને રક્ષણ પૂરું પડવું.
૩. સ્ત્રી સશક્તિકરણ અંતર્ગત તેમના પ્રશ્નો જાતિભેદથી પર રહી સ્ત્રીઓને ભેગી કરી કેમ્પ દ્વારા દૂર કરી શકાય.

સ્ત્રી હક્કો માટે સ્થાપિત કમિટીઓ

૧. આ કમિટીઓ એવી સ્ત્રી નેતાઓ અને સ્થાનિક પ્રશ્નો માટે છે જે મુખ્યત્વે ઘરેલું હિંસાનો ભોગ બનેલી સ્ત્રીઓ અને પંચાયતમાં સ્ત્રી નેતાગીરી ઊભી કરવા સાથે સંબંધિત છે.
૨. ગામડામાં રહેતી સ્ત્રીઓની શક્તિમાં વધારો કરવો, સામાન્ય પ્રશ્નો માટે સ્ત્રીઓ ભેગી થાય ચર્ચા કરે અને તેમના આત્મવિશ્વાસનું સ્તર ઊંચું લાવી અવાજ ઉઠાવવા માટે પ્રોત્સાહન આપવું.

દલિત સ્ત્રીઓને જોડી તેમના સશક્તિકરણ ઉત્તેજન આપવું

૧. રાજ્યવાર બધી જ દલિત સ્ત્રીઓ સરપંચ અને હજારો દલિત સ્ત્રી પંચાયતની સભ્યો ભેગા મળી ગુજરાત આસપાસની અન્ય દલિત સ્ત્રીઓ આદાનપ્રદાન કરે જેથી તેઓ પોતાની શક્તિનો અસરકારક ઉપયોગ કરી શકે.

નવસર્જન અંતર્ગત સ્ત્રી સશક્તિકરણને પ્રોત્સાહન

૧. સંગઠનમાં રહેલ શક્તિશાળી સ્ત્રીનેતા એ નમુનારૂપ ભૂમિકા ગામડાની સ્ત્રીઓ માટે અદા કરવી કે જેવો એ ભાગ્યે જ અન્ય સ્ત્રીને ગૃહકાર્યની સાથે નોકરી કરતી જોઈ હોય.

સ્ત્રીઓ માટે બંધારણ જોગવાઈઓ

ભારતીય બંધારણમાં વિવિધ જોગવાઈઓ અંતર્ગત સ્ત્રીઓ અને પુરુષો બંને માટે સમાન તકો અને હકો પૂરા પાડવામાં આવ્યા છે. તેની લાક્ષણિકતા આ પ્રમાણે છે.

આર્ટિકલ ૧૪ : રાજ્ય ખાતરી આપે છે કે કાયદા સામે સમાનતાને નકારી શકાશે નહિ અને કાયદાનું સરખું રક્ષણ આપે.

આર્ટિકલ ૧૫ : કોઈપણ નાગરિક સાથે ભેદભાવ રાખવા પર પ્રતિબંધ

આર્ટિકલ ૧૫(૩) : સ્ત્રીઓ અને બાળકોના સશક્તિકરણની તરફેણમાં રાજ્ય એ હકારાત્મક રીતે ભેદ પાડી શકાય તેવી સત્તા આપે છે.

આર્ટિકલ ૧૬ : જાહેર રોજગાર બાબતોમાં સમાન તક પૂરી પડવી.

આર્ટિકલ ૨૩ : માનવજાતના અને બળજબરીપૂર્વકની મજૂરીના વ્યાપાર પર નિષેધ.

આર્ટિકલ ૩૯(અ) અને (ડ) : સમાન કામ માટે સમાન વેતન પૂરો પાડવાનો આદેશ આપે છે.

આર્ટિકલ ૪૨ : ન્યાયી અને માનવીય કામની સ્થિતિ અને પ્રસૂતિ રાહત માટે સુરક્ષિત કરવાની જોગવાઈઓનો અમલ માટે રાજ્ય ને આદેશ.

આર્ટિકલ ૫૧(અ)(ઈ) : તમામ નાગરિકને મહિલાઓના સ્વમાન સામે અપમાનજનક વ્યવહાર ત્યાગવાની મૂળભૂત ફરજ લડે છે.

આર્ટિકલ ૨૪૩(ડી)(૩) : સ્ત્રીઓ માટે દરેક પંચાયતમાં સીધી ચુંટણી દ્વારા ભરવાની ૧/૩ થી ઓછી ન હોય એટલી બેઠકો અનામત રાખવામાં આવે, અને આ બેઠકો એક પંચાયત વિવિધ મતવિસ્તારમાં ક્રમાનુસાર ફાળવી શકાય.

આર્ટિકલ ૨૪૩ટી (૩) : સ્ત્રીઓ માટે દરેક મહાનગરપાલિકામાં સીધી ચુંટણી માટે એ પ્રમાણે SC/ST અને સ્ત્રીઓ માટે મહાનગરપાલિકામાં ચેરપર્સનની ઓફિસોમાં આરક્ષણ પૂરું પાડે. ઉપરુક્ત બંધારણીય જોગવાઈઓની પૂરી પાડવા માટે વિવિધ વિધાનસભાકીય કાયદાઓ સ્ત્રીઓના સંરક્ષણ, જાણવણી અને આગળ ધપાવવા રચવામાં આવ્યા છે.

ડૉ. આંબેડકરના સમયમાં સ્ત્રીશિક્ષણ માટે ભારત સરકાર દ્વારા લેવાયેલા પગલાઓ

સ્ત્રી શિક્ષણ એ સમાજમાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન સુધારવા માટેનું એક અસરકારક સાધન છે, શિક્ષણ અસમાનતાને ઘટાડવા તેમજ કુટુંબમાં તેમની સ્થિતિ સુધારવા માટેનો એક સાધન છે.

સ્વ - સહાય જૂથો

સ્વ-સહાય જૂથ એ ૧૨ -૨૦ નાના સજાતીય સ્ત્રીઓનું જૂથ છે જે સ્વેચ્છાએ બચતને પ્રોત્સાહન આપે છે. તેઓ પોતાની બચત અને નાણાકીય સ્રોતો દ્વારા પોતાના સભ્યોને જરૂરિયાત મુજબની ક્રેડીટ અનુસાર અંદરોઅંદર ધિરાણ આપતું એક ગરીબ સ્ત્રીઓનું સ્વ સંચાલિત જૂથ છે.

ક્ષમતા નિર્માણ અને કૌશલ્ય રચના

મહિલાઓની ઔદ્યોગિક સાહસિક ક્ષમતા અને કુશળતા સુધારવા સરકારે સ્વરોજગાર અને વેતન માટે પ્રોત્સાહન આપવા વિવિધ પ્રકારની તાલીમની રચના કરવામાં આવી છે.

કુશળતા વધારવા માટેના તાલીમી કાર્યક્રમો

તાલીમી કૌશલ્યની જોગવાઈઓ અંતર્ગત જે મહિલાઓ પોતાની આવક અને પ્રવૃત્તિ શરૂ કરે અને સક્રિય બને તેના માટે માન્યતા આપવામાં આવે છે જેમાં તાલીમનો ખર્ચ અને સમયગાળો એ પસંદગી પામેલ સભ્યોની વેપાર પ્રકૃતિ પર આધાર રાખે છે.

મહિલાઓ અને બાળ વિકાસ

મહિલા સશક્તિકરણને વિકાસના પ્રયત્નો માટે એક મહત્વપૂર્ણ કાર્યસૂચિ છે. અહીં જીલ્લા વહીવટમાં સ્ત્રીઓનો વિકાસ માટે નોંધપાત્ર બદલાવનો અભિગમ રહ્યો છે.

કાર્યરત સ્ત્રીઓ માટે છાત્રાલય

કાર્યરત સ્ત્રીઓ માટે સંરક્ષિત આવાસ પૂરું પાડવા માટે એન્ગલ ખાતે ૧૯૯૬ થી કાર્યરત સ્ત્રીઓ માટે છાત્રાલય કાર્યરત છે. રાજ્ય વૃદ્ધાવસ્થા પેન્સન (SOAP) / રાષ્ટ્રીય વૃદ્ધાવસ્થા પેન્સન (NOAP).

રોજગાર અને કામમાં ભાગીદારીનો દર

કામની ભાગીદારી દરમાં થયેલ વધારો સમાજમાં સ્ત્રીઓના આર્થિક સશક્તિકરણ સૂચવે છે. સ્ત્રીઓની સ્થિતિ તેમની આર્થિક સ્થિતિ સાથે ગાઢ રીતે જોડાયેલી છે, જે તેના બદલામાં અર્થશાસ્ત્રીય પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લેવા માટેની તકો પર આધાર રાખે છે.

મહિલા અને રાજકીય ભાગીદારી

જન્મ, લિંગ, અને રંગ વગેરે ને અનુલક્ષીને તમામ બાળકો માટે રાજકીય સમાનતાએ લોકશાહીનો એક ભાગ છે. રાજકીય સમાનતાની સાથે માત્ર શાખાઓ જ નહિ પરંતુ સંસ્થાકીય કેન્દ્રોની ક્ષમતામાં પ્રવેશવાનો હક પણ ખૂબજ મહત્વનો છે.

રાષ્ટ્રીય મહિલા આયોગ

જાન્યુઆરી ૧૯૯૨, રાષ્ટ્રીય મહિલા આયોગ એ ચોક્કસ આદેશો સાથે સંસદના એક કાયદા દ્વારા સ્ત્રીઓના અભ્યાસ અને પૂરી પાડવામાં આવેલ બંધારણીય અને કાનૂની સુરક્ષાને લગતી તમામ બાબતો ચકાસવા, વર્તમાન કાયદાની સમીક્ષા, તેમાં જરૂરી સુધારા સૂચવવા અને સ્ત્રીઓને અધિકારના રક્ષણ કરવા માટે સ્થાપવા થઈ છે.

- **References**

- <http://www.legalservicesindia.com/article/article/dr-b-r-.html>
- <http://samyukta.info/site/node/225>
- <http://dalitvision.blogspot.in/2013/02/dr-ambedkar-and-women-empowerment.html>
- <https://cafedissensusblog.com>
- <https://navsarjantrust.org/womens-rights-campaign/>

Dr. Ambedkar and Women Empowerment

Jinal Patel

(M.Com., M.Ed.)

Teacher,

Sarvodaya High school, Khadana,

Petlad

Introduction

Ambedkar was not only the father of Indian Constitution; he was a great freedom fighter, political leader, philosopher, thinker, writer, economist, editor, in India. He was also the Chairman of the Drafting Committee of Indian Constitution. Ambedkar was subsequently awarded the Bharat Ratan, India's highest civilian award, in 1990. In 2012, he was chosen greatest Indian in a nationwide poll held by History TV and CNN-IBN. The first Prime Minister, Jawaharlal Nehru said; "Dr. Babasaheb Ambedkar was a symbol of revolt against all oppressive features of the Hindu society". Dr. Ambedkar argued for extensive economic and social rights for women. He stated that women should be given all round development importantly social education, their well-being and socio-cultural right. Dr. Babasaheb Ambedkar always believed in the movements led by women. He also added that if the women from all walks of life are taken into confidence, they may play a significant role in the social reforms. They have played very massive and active role to eradicate the social abuses. He insisted that every married woman must participate in her husband's activities as a friend. But she must show the courage to deny the life of slaves. She should insist on the principle of equality. If all the women follow it, they will get the real respect and their own identity. Dr. Babasaheb Ambedkar wore down himself for the upliftment of downtrodden and untouchables. He taught against untouchability and to get the backwards their rights to live with respect and honour. He worked for liberty, fraternity and equality of all, especially taking the backward classes in the main stream of society and nation. He was completely aware of the natural and inner strength of women. In difficult situations they are not only defensive but also offensive. Therefore, Babasaheb insisted on the education of girls and women. He strongly believed that if a boy gets education, he is the only person to get educated in a family. Perhaps, if a girl child is educated in a family, the whole family is benefitted. In all, he continuously persisted on the education of girls and women for the all-round development and progress of all the suppressed classes. The backward classes were living the life of animals. They were totally neglected in society. Women were struggling hard more than men of the backward classes. Babasaheb found the only weapon to fight against all sorts of abuses in society which was educating women along with men.

Dr. B.R. Ambedkar the Champion of Women's Rights

He emphasized that each and every section of Indian women be given their due share and it is a must to maintain and protect dignity and modesty of women. Women have the great duty of inspiring men to keep themselves away from all sorts of addictions. He believed that every successful person has a woman behind him. In an Indian history and culture there are many examples of women who served society and led it in sun and rain with equal patience and courage. Dr. Babasaheb Ambedkar strongly believes in the movements run by women. If they are truly taken into confidence, they may change the present picture of society which is very miserable. In past, they have played a significant role in improving the condition of weaker section and classes. He really always honoured women for their work and hardships. His western education and deep understanding of the western philosophies helped him to evolve as a visionary who had developed clear ideas for the freedom of the Dalits and women in India. He could translate many of his ideas and visions into specific policies and institutions during his stint as the architect of Indian constitution and as the law minister of India.

Dr. Ambedkar provides a powerful source of inspiration to formulate a feminist political agenda which simultaneously addresses the issues of class, caste and gender in the contemporary socio- political set up, which still keeps conservative and reactionary values in many respects, particularly on gender relation. From time immemorial, the women in this land of ours were treated as a sort of thing. Her placing in the society was not at par with other human being. She has no rights. She cannot move nor do anything at her will. In Hindu Shastras, she has been branded just like animals. In 'Manusmrati' the ancient Hindu Code-book, the status granted to women is quite visible and she was put to the lowest rung of humanity as she was treated at par with the animals and slave by the proprietors of Hindu Dharma. Such was the placement earmarked to our mothers, sisters and even great grand mothers that the heads of humanity bend upon down with shame.

Ambedkar's Idea of Equality

He incorporated the values of liberty, equality and fraternity in the Indian Constitution. Based on the belief that any scheme of franchise and constituency that fails to bring about representation of opinions as well representation of persons falls short of creating a popular government, he submitted the Constitution with a warning. He said in his speech delivered in the Constituent Assembly on 25th November 1949, "Political democracy cannot last unless there lies at the base of it social democracy." By social he means a way of life, which recognizes liberty, equality and fraternity as principal of life. He further said: "On 26th January 1950, we are going to enter into a life of contradictions. In politics we will have

equality and social and economic life we will have inequality. In politics we will be recognizing the principal of one man one vote and one vote one value. In our social and economic life, we shall, by reason of our social and economic structure, continue to deny the principal of one man one value. We must remove this contradiction at the earliest possible moment or else those who suffer from inequality will blow up the structure of political democracy which this Assembly has so laboriously built up.”

That is why Dr. Ambedkar was of the firm opinion that until or unless, by applying dynamite, the Hindu Dharma-shastras are not blown up, nothing is going to happen. In the name sanskaras, the Hindu women are tied up with the bondage of superstitions, which they carry till their death. They are also responsible for inculcating these wrong notions learnt by them through baseless traditions and preaching of the Shastras in the budding minds of their offspring. Dr. B.R. Ambedkar has tried to break down the barriers in the way of advancement of women in India. He laid down the foundation of concrete and sincere efforts by codifying the common Civil Code for the Hindus and the principle is capable of extension to other sections of the Indian society. Prior to these efforts of Dr. Ambedkar, the destiny of the Indian women depended upon the wrong notions and perceptions chalked out by the proprietors of orthodoxy. The operation of caste both at the systemic level and at the functioning of patriarchy, the growing caste/class divide in feminist political discourses makes Ambedkar's views on women's oppression, social democracy, caste and Hindu social order and philosophy, significant to modern Indian feminist thinking. Ambedkar saw women as the victims of the oppressive, caste-based and rigid hierarchical social system. He believed that socio-cultural forces artificially construct gender relations, especially by Manusmriti and Hindu religion. In the Women and Counter Revolution and The Riddle of Women Ambedkar portrays the way in which Manu treated women.

According to Ambedkar, the society must be based on reason, and not on atrocious traditions of caste system. Since Ambedkar was well convinced about the status of women, as the Chairman of the Drafting Committee, he tried an adequate inclusion of women's rights in the political vocabulary and constitution of India. Therefore, by considering women's equality both in formal and substantial senses he included special provisions for women while all other general provisions are applicable to them, as to men. Hence, there are Articles like 15(3), 51(A)(c), 16 and so on. His key work in the preparation of Indian Constitution made it to be known as a New Charter of Human Rights. He said in his speech delivered in the Constituent Assembly on 25th November 1949, “Political democracy cannot last unless there lies at the base of it social democracy.” By social democracy he means a way of life, which recognizes liberty, equality and fraternity as principles of life.

He further said: “On 26th January 1950, we are going to enter into a life of contradictions. In politics we will have equality and in social and economic life we will have inequality. In

politics we will be recognizing the principle of one man one vote and one vote one value. In our social and economic life, we shall, by reason of our social and economic structure, continue to deny the principle of one man one value.

Constitutional Provisions

The Constitution of India contains various provisions, which provide for equal rights and opportunities for both men and women. The salient features are:

- Article 14 guarantees that the State shall not deny equality before the law and equal protection of the laws;
- Article 15 prohibits discrimination against any citizen on the ground of sex;
- Article 15 (3) empowers the State to make positive discrimination in favour of women and children;
- Article 16 provides for Equality of Opportunity in matters of public employment;
- Article 39 (a) and (d) enjoins the State to provide equal means of livelihood and equal pay for equal work;
- Article 42 enjoins upon the State to make provisions for securing just and humane conditions of work, and for maternity relief;
- Article 51A(e) imposes a Fundamental Duty on every citizen to renounce the practices derogatory to the dignity of women;
- Article 243D (3) provides that not less than 1/3rd of the total number of seats to be filled by direct election in every Panchayat to be reserved for women, and such seats to be allotted by rotation to different constituencies in a Panchayat;
- Article 243T(3) provides that not less than 1/3rd of the total number of seats to be filled by direct election in every Municipality shall be reserved for women and such seats may be allotted by rotation to different constituencies in a Municipality;
- Article 243T(4) provides reservation of offices of Chairperson in Municipalities for SC, ST, Women in such manner as the legislature of a State, may by law provide;

In pursuance of the above Constitutional provisions, various legislative enactments have been framed to protect, safeguard and promote the interests of women. Many of these legislative enactments have been in the sphere of labour laws to ameliorate the working conditions of women labour.

The Hindu Code Bill, 1948

Ambedkar's defense for women as the Law Minister of free India appeared in the form of the Hindu Code Bill in Parliament on 11th April 1947, the Bill could not withstand the opposition

from the Hindu orthodoxy. Their major argument was that the Bill was an attempt at the demolition of the entire structure and fabric of Hindu Society. The very foundations not only of one pillar but of all the pillars on which the Hindu society rests are shaken. In reality, the Bill was a threat to patriarchy on which traditional family structure, was bounded and that was the major reason behind the opposition. The Bill sought to abolish polygamy among the Hindus. It proposed the right to property and the right to divorce for women. The Bill tried to codify the Hindu Laws which were in a scattered form. He proposed to reform these laws on seven different matters, viz.,

1. The right to property of a deceased Hindu dying intestate to both male and female,
2. The order of succession among different heirs to the property of a deceased dying in estate,
3. The law of maintenance,
4. Marriage,
5. Divorce,
6. Adoption, and
7. Minority guardianship.

Despite the very moderate nature of Bill, Dr. Ambedkar could not get it passed due to its opposition by many conservative caste Hindus. In protest against the failure of the Bill, Dr. Ambedkar resigned his seat in the cabinet. Although his efforts did not entirely go waste. Later, the original Bill was split into four different Bills with slight changes. Those were passed as the Hindu Marriage Act, 1955; The Hindu Succession Act, 1956; the Hindu Minority and Guardianship Act, 1956; and the Hindu Adoption and Maintenance Act, 1956. The political empowerment is a must for the all-round development of the women, but as in the case of dalit politicians and legislators, our efforts may prove futile. The cases of domestic violence, female foeticide, rapes, gang- rapes, sexual harassment in offices and enterprises etc. and there is hardly any day pass when such incidence of victimization is not reported in print or electronic media. Like Ambedkar, The National Policy for the Empowerment of Women 2001, also admits, “The underlying causes of gender inequality are related to social and economic structure and practices. Consequently, the access of women, particularly those belonging to weaker sections including Scheduled Castes/ Tribes Other Backward Classes and Minorities to education, health, and productive resources, among others is inadequate. Therefore, they remain largely marginalized, poor and socially

excluded."The Policy includes creating an environment through positive economic and social policies for full development of women to enable them to realize their full potential, Equal access to participation and decision making of women in social, political and economic life of the nation, strengthening legal systems aimed at limitation of all forms of discrimination against women. We must concentrate on imparting social education before giving any concrete shape to their political empowerment to the women. Without academic and social education, the political empowerment of women in certain parts of the country had proved futile. In Panchayat Raj set up in U.P., Bihar and elsewhere in the country, the uneducated women are subjected to exploitation at the hands of government machinery. It will not be prudent on our part to restore the rights of the women belonging to the affluent section of the society only. Therefore, our efforts should be directed towards all round development of each and every section of Indian women by giving their due share. Without removing social stigma, no progress or development could be achieved.

Conclusion

Education of both men and women will lead to change in attitudes and perceptions. It is not easy to eradicate deep-seated cultural value, or alter tradition that perpetuates discrimination. Law can only be an instrument of change that must be effectively used. The absence of effective law enforcement, results in low rates of conviction, which in turn emboldens the feeling that the accused can get away. It is necessary that deterrent punishments are provided in the statute, and are strictly enforced. A beginning has certainly been made in urban areas. India is one of the few countries in the world, which has had a woman Prime Minister. Various States have from time to time, had women Chief Ministers. A woman Judge in the Supreme Court, and in the High Courts, has today become the norm. Women have crossed many barriers, and head various departments in large multinationals today. The 73rd and 74th Amendments to the Indian Constitution were brought about in 1993, which served as a break-through towards ensuring equal access and increased participation in the political power structure. The proposed Women Reservation Bill to provide 33% reservation for women in the Lok Sabha and State Legislature is now under consideration. The empowerment of women in urban areas and the metropolises cannot be the indicator of

growth in the country. In a country, where eighty percent of the population is in rural areas, until the lot of women in these areas is also not improved simultaneously, development will remain an illusion to them. The status of women cannot be raised without opening up opportunities of independent income and employment. Empowerment of women so as to enable them to become equal partners with their male counterparts so that they have mutual respect for each other and share the responsibilities of the home and finances should be the ultimate goal that we must aspire to achieve. Enforcement of basic human rights of gender equality must take place, without undermining the institution and sanctity of marriage, and family.

REFERENCES

- Ambedkar, B.R., Women and Counter Revolution, Riddles of Hindu Women, in Dr.Babasaheb Ambedkar: Writings and Speeches, Vol.3, Department of Education, Government of Maharashtra, 1987.
- Bharati, K.S., Foundation of Dr.Ambedkar, Datta Sons Publishing, Nagpur, 1990.
- Government of India: The National Policy for the Empowerment Of Women 2001, Department of Women and Child Development, Ministry of Human Resource Development, New Delhi, 2001
- Mathew, Thomas,Ambedkar: Reform or Revolution, Segment Books, New Delhi, 1991.
- Shabbir, Mohammad,Ambedkar on Law,Constitution and Social Justice, Rawat Publication, Jaipur, 2008.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરજી ના માનવ અધિકાર અંગેના વિચારો

ડૉ.સારિકા દવે
સી.યુ.શાહ આર્ટ્સ કૉલેજ, અમદાવાદ

પ્રસ્તાવના :

પ્રત્યેક ખ્યાલ ભૂતકાળમાં એક યા બીજા સ્વરૂપે અસ્તિત્વ ધરાવતો હોય છે. ભૂતકાળમાં માનવઅધિકાર અંગોનો ખ્યાલ યુરોપ અને પશ્ચિમના દેશોમાં જોવા મળતો હતો જો કે તે સમયે વર્તમાન સમયમાં જોવા મળે છે એટલો આ ખ્યાલ વિસ્તરેલો ન હતો. પશ્ચિમના દેશોમાં પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાન અને સામાજિક વિજ્ઞાનનો વિકાસ તેમજ રાજકીય ક્ષેત્રે જુદી જુદી વિચારસરણીના ભાગરૂપે આ ખ્યાલ વધારે વ્યાપક અને સઘન બન્યો.

સાર્વત્રિક માનવ અધિકારની ઘોષણા :

૧૦ ડિસેમ્બર ૧૯૪૮માં જે સાર્વત્રિક માનવ અધિકારની ઘોષણા થઈ હતી તે અંતર્ગત મોટાભાગના દેશો કે જે કહેવાતી રાજશાહી કે બળપૂર્વક (Imperial power) સત્તા ધરાવતા દેશો, નવા સ્વતંત્ર થયેલા દેશો તથા દરેક રાષ્ટ્ર માનવજીવનના સિદ્ધાંતો માટે સહમત થયા. જે વીસમી સદી માટેના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો બની રહ્યાં. સાર્વત્રિક માનવઅધિકારની ઘોષણા થઈ ત્યારથી જ માનવઅધિકારો લાગુ પડ્યા છે તેમ કહેવું યોગ્ય નથી, કેમ કે સામાજિક સુધારણા અને માનવઅધિકાર અંગેનો ઐતિહાસિક સંઘર્ષ બુદ્ધથી થોમસ પેઈન એને જ્યોતિબા ફૂલેથી ભીમરાવ આંબેડકર દ્વારા થયેલા છે જેને નકારી ન શકાય.

જૂના સમયમાં લોકો જેને કમનસીબી ગણી તેનું શોષણ કરતા હતા એ જેટલું જુનું છે એટલો જ જૂનો માનવ ગરિમા અને માનવ અધિકાર માટેનો સંઘર્ષ છે. જૂના સમયના માનવીના શોષણને ધર્મ-રિવાજ અને કમનસીબ નામ આપી ઉચિત ઠેરવવાનો પ્રયત્ન થતો જે હકીકતમાં તેમની માનસિકતા દર્શાવતી હતી.

આંબેડકર માત્ર કચડાયેલા વર્ગના પુત્ર ન હતા પણ આધુનિકતા અને વૈશ્વિકરણના સમયના પુત્ર (માનવી) હતા. જો તેઓ કોલંબિયા યુનિવર્સિટી કે લંડન સ્કૂલ ઓફ ઈકોનોમીક્સમાં ના ભણ્યા હોત તો કદાચ તેમણે પણ કમનસીબ (lesser fortunate) અથવા દુર્ભાગ્યશાળી (being unfortunate) શબ્દ સ્વીકાર્યો હોત.

કોલંબિયા અને લંડન સ્કૂલ ઓફ ઈકોનોમીક્સના શિક્ષણને કારણે જુદી જુદી જાતિ અને દેશના વિદ્યાર્થીઓ સાથે સંપર્કમાં આવવાને કારણે તેઓ સમજી શક્યા કે સ્વતંત્રતા શું છે ?

ભારતમાં અપમાનજનક અને ત્રાસના દિવસો પછી ડૉ.આંબેડકરમાં માનવતાવાદી લાગણીઓ ઉત્પન્ન થઈ તે માત્ર યુરોપ અને અમેરિકામાં રહ્યા પછી આવી. તેમના આ વિચારો માત્ર ભારતીય સમાજવ્યવસ્થા સુધી સીમિત ન રહેતા. તેમના વિચારો અને

ફીલોસોફીને વિસ્તૃત કર્યા. જેને કારણે તેઓ આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાના માનવી ગણાય છે. જ્યાં તેમની વિદ્વતાનો માનપૂર્વક સ્વીકાર કરે છે.

ઉચ્ચશિક્ષણ મેળવી જ્યારે તેઓ ભારત આવ્યા ત્યારે અસ્પૃશ્યતા, સ્ત્રી અધિકારો અને સ્વરાજની ચળવળ ચાલતી હતી. તેઓ ગાંધીજી સાથે સ્વરાજની ચળવળમાં જોડાયા ત્યારે તેમણે પશ્ચિમમાં જોયેલા અને અનુભવેલા માનવ અધિકારોને apply કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. જ્ઞાતિઓ વચ્ચેના ભેદભાવો, માનવી-માનવી વચ્ચેના ભેદભાવો, સ્ત્રીઓના અધિકારો ન Implement થયા ત્યારે તેમણે માનવ અધિકારો માટેની ચળવળ શરૂ કરી.

ગાંધીજી શરૂઆતમાં વર્ણવ્યવસ્થામાં અને જ્ઞાતિગત વ્યવસાયોનો સ્વીકારતા હતા. ડૉ. આંબેડકરે ગાંધીજીના આ વિચારોની વિરુદ્ધ જઈને કોઈપણ વ્યવસાય કરવાનો અધિકાર બધાને હોવો જોઈએ તે બાબત દર્શાવી તેમને એવું લાગ્યું કે બંધારણ અને સરકારી કાયદાઓ દ્વારા જ માનવ અધિકારો મળી શકે છે. સ્ત્રીઓ, અસ્પૃશ્યો, દલિતો વગેરેના અધિકારો બંધારણમાં સામેલ કર્યા તેમજ તે અંગેની શિક્ષા પણ નક્કી કરી.

ડૉ. આંબેડકરે મૂળભૂત માનવ અધિકારની સ્પષ્ટતા કરતાં જણાવ્યું કે

- જો કોઈ વ્યક્તિને પોતાનો ધર્મ યોગ્ય ન લાગે તો તે ધર્મ પરિવર્તન કરી શકે છે.
- દલિતોના મંદિર અને શાળા પ્રવેશનો પ્રતિબંધ, બ્રાહ્મણની સેવા ન લઈ શકે અમુક જ વ્યવસાય કરી શકે, અમુક વિસ્તારમાં ન જઈ શકે, તે સંદર્ભે માનવ અધિકારોનો ભંગ થતો હતો. તેનો તેમણે વિરોધ કર્યો.

માનવ સમાજમાં માનવી પોતે માનભરે જીવી શકે તે માટે જે કોઈ સગવડો તેમને મળવી જોઈએ તે મળે સમાજમાં પ્રત્યેક વ્યક્તિ સરખી છે. તેવા સમાજના નિર્માણ માટેના પ્રયત્નો કરતા તેથી માનવીના મૂળભૂત હક માટે સમાન તક અને સમાનતા તે મૂળભૂત જરૂરિયાત છે સમાજમાં જો સમાનતા હશે તો બધાને સરખા અધિકારો આપી શકાશે તેવું તેઓ માનતા.

આથી તેમણે ભારતના બંધારણમાં માનવ અધિકારના ભાગરૂપે અનામતનો ખ્યાલ રજૂ કર્યો. સ્ત્રીઓ, અસ્પૃશ્યો, દલિતો માટે અનામત જરૂરી છે. સમાજમાં બધાને અધિકાર આપો પણ તેનો ભોગવટો ત્યારે જ થઈ શકે કે બધા સમાન હોય. જ્યાં સમાનતા ન હોય ત્યાં બધા વર્ગોને સમાન કરવા અનામત આપવું જોઈએ તેવો તેમનો ખ્યાલ હતો.

અધિકાર તરીકે નહીં પરંતુ અસમાન લોકોને અમુક કક્ષાએ પહોંચવા થોડા સમય માટેની અનામતની સગવડો આપવી જોઈએ. જેનો ઉલ્લેખ તેમણે બંધારણમાં કર્યો છે. બંધારણમાં માત્ર અસ્પૃશ્યો જ નહીં પરંતુ અનુસૂચિત જાતિ, અનુસૂચિત જનજાતિ અને અન્ય પછાત વર્ગ માનવ સમાન કક્ષાએ લાવવા માટે અનામત આપી તેમનો અધિકારોનો ભોગવટો કરી શકે.

હિન્દુ કોડબીલના ભાગરૂપે સ્ત્રીઓના અમુક ઉંમરે લગ્ન, સ્ત્રી પુરુષને સમાન અધિકાર મળે તેવા પ્રયત્નો કર્યા. જો કે સંપૂર્ણ બિલ પસાર ન થઈ શક્યું ત્યારે તેમણે કાયદા પ્રધાન તરીકે રાજીનામું પણ આપ્યું. દલિતો જ નહીં પરંતુ જ્ઞાતિ અધારિત ભેદભાવો દૂર કરવા પ્રયત્નો કર્યા.

પશ્ચિમમાં દેશોમાં માનવ અધિકાર અંતર્ગત નાગરિક અને રાજકીય અધિકારો પર ભાર મૂકતો હતો જ્યારે આંબેડકરે આર્થિક અધિકારો પર પણ ભાર મૂક્યો.

ડૉ.આંબેડકરે માનવ અધિકારોના સંદર્ભમાં કેટલીક મહત્વની બાજુઓ રજુ કરી છે જેમાં,

- જ્ઞાતિ ભેદભાવોનો વિરોધ.
- સ્ત્રીઓને સમાન અધિકારો આપવા.
- પ્રત્યેક વ્યક્તિને આર્થિક અધિકારો આપી તેમનો આર્થિક વિકાસ કરવો.
- પૂના પેકટના ભાગરૂપે લઘુમતીઓ માટે પણ અધિકારો રજુ કર્યા હતા.

તેઓ જણાવતા કે ચળવળ કરવી અને સંગઠિત થવું, પોતાનામાં આત્મવિશ્વાસ હોવો જોઈએ કે તમે જે કરો છો તે સાચું છે તે હોવું જોઈએ.

સંદર્ભ :

1. Ambedkar As a Human Rights Defender by Vidya Bhushan Rawat.
Countercurrents.org
2. Dr. B.R. Ambedkar : A ray of Hope for Downtrodden In India.
Dr. Balkrishna Hegde.
International Journal of Social Science & Interdisciplinary Research
USSIR Vol. 2(3), March (2013)
3. Dr. Ambedkar : A visionary for human rights.
Dr. Corinne Lennox is lecturer in Human Rights, University of London.

Women Empowerment through Education: The vision of Dr. Ambedkar Ji

Prof (Dr.) Shakina Tabbsum A. Munshi

Professor and HOD

N.R.Vekaria Institute of Business management Studies

I measure the progress of a community by the degree of progress which women have achieved

– Dr. B.R. Ambedkar

A woman is the full circle within her is the power to create, nurture and transform

– Diane Mariechild

Introduction:-

Dr. B.R Ambedkar was among the most outstanding intellectuals of India in the 20th century in the world. Paul Baran, an eminent Marxist economist, had made a distinction in one of his essays between an "intellect worker" and an intellectual. The former, according to him, is one who uses his intellect for making a living whereas the latter is one who uses it for critical analysis and social transformation. Dr. Ambedkar fits Baran's definition of an intellectual very well. Dr. Ambedkar is also an outstanding example of what Antonio Gramsci called an organic intellectual, that is, one who represents and articulates the interests of an entire social class. Dr. Ambedkar – the determined fighter and a deep scholar, secured the highest academic honors from some of the most prestigious universities of the world. He made significant efforts to lead the society on the path of Liberty, Equality and Fraternity. It is proved by a recently conducted survey by „History TV 18 and CNN IBN“ in June 2012. „Who is the greatest Indian after Mahatma Gandhi?“ is the question asked from the people of India. The contestants include, First PM Jawahar Lal Nehru, Singer Lata Mangeshkar, Industrialist J.R.D.Tata, A.P.J.Abdul Kalam, Indira Gandhi and Vallbhbhai Patel etc. The final cumulative ranking was conducted following the three ways poll; ranking by jury (online and on ground), ranking by popular votes and ranking by market research. Finally, Dr. B.R.Ambedkar declared as winner. Historian Ramchandra Guha stated on the declaration of results “Dr. Ambedkar’s legacy has been distorted to suit particular interests. He was a great scholar, institution builder and economic theorist”

Prof. A. K. Sen has also said, “Ambedkar is my Father in Economics. He is true celebrated champion of the underprivileged. He deserves more than what he has achieved today. His contribution in the field of economics is marvelous and will be remembered forever..!” Ambedkar was not only the father of Indian Constitution; he was a great freedom fighter, political leader, philosopher, thinker, economist, editor, social reformer, revivalist of Buddhism and was first Indian to break down the barriers in the way of advancement of women in India. He laid down the foundation of concrete and sincere efforts by codifying the common Civil Code for Hindus and other sections of the Indian society. He stated that women should be given all round development more importantly social education, their well being and socio-cultural rights. He emphasized that each and every section of Indian women be given their due share and it is a must to maintain and protect dignity and modesty of women (Shukla 2011). Dr. Babasaheb Ambedkar always believed in movements led by women. He also added that if the women from all walks of life are taken in to confidence, they may play a significant role in the social reforms. They have played very massive and active role to eradicate the social abuses. He insisted that every married woman must participate in her husband’s activities as a friend. But she must show the courage to deny the life of slaves. She should insist on the principle of equality. If all the women follow it, they will get the real respect and their own identity (Gunjal 2012).

Objectives, methods and materials

The present paper is an attempt to highlight Dr. Ambedkar's view on women problems in pre and post independent India and the relevancy of his ideas in present political and social scenario of India. Secondary data collected from internet, Government documents, newspapers, published papers, books and speeches delivered by Dr. Ambedkar in Parliament, various conferences and meetings in pre and post independent India.

Women Position in Ancient India

In ancient India, women enjoyed a very high position but gradually their position degenerated into merely objects of pleasure meant to serve certain purpose. They lost their individual

identity and even their basic human right. Empowerment is a multi-faceted, multi-dimensional and multi-layered concept. Women's empowerment is a process in which women gain greater share of control over resources material, human and intellectual like knowledge, information, ideas and financial resources like money - and access to money and control over decision-making in the home, community, society and nation, and to gain 'power'. According to the Country Report of Government of India, "Empowerment means moving from a position of enforced powerlessness to one; of power". But, from time immemorial, the women in this land of ours were treated as a sort of thing. Her placing in the society was not at par with other human beings. She has no rights. She cannot move nor do anything at her will. In Hindu Shastras, she has been branded just like animals or some Objects of enjoyment. From the verses of Ramayana as written by Tulsi Das, Dhol, ganwar, shudra, pashu, naari - Ye sab tadan ke adhikari", In 'Manusmriti' the ancient Hindu Code-book, the status granted to women is quite visible and she was put to the lowest rung of humanity as she was treated at par with the animals and slave by the proprietors of Hindu Dharma. Such was the placement earmarked to our mothers, sisters and even great grand mothers that humanity was ashamed of. That is why Dr. Ambedkar, the father and architect of Indian Constitution, was of the firm opinion that until and unless, we defy the Hindu Dharma-Shastras, nothing much can be changed. In the name of sanskaras, the Hindu women are tied to bondages of superstitions, which they carry till their death. They are also responsible for inculcating certain wrong notions learnt through baseless traditions and preaching of the Shastras, in the budding minds of their offspring.

Dr. B.R Ambedkar Towards The Empowerment Of Indian Women

The operations of caste both at the systemic level and at the functioning of patriarchy, the growing caste / class divide in feminist political discourse makes Ambedkar's view on women's oppression, social democracy, caste and Hindu social order and philosophy, significant to modern Indian feminist thinking. Although Ambedkar proved, himself to be a genius and was known as a great thinker, philosopher, revolutionary, jurist – par excellence, prolific writer, social activist and critic and strode like a colossus in the Indian sociopolitical

scene unto his death, his thoughts never received adequate attention in the generality of Indian society just because he was born as an untouchable. However, the contemporary social realities warrant close examination of the wide range of his topics, the width of his vision, the depth of his analysis, and the rationality of his outlook and there essential humanity of his suggestions for practical action. Hence, for Indian women's movement Ambedkar provides a powerful source of inspiration to formulate a feminist political agenda which simultaneously addresses the issues of class, caste and gender in the contemporary sociopolitical set up, which still keeps conservative and reactionary values in many respects, particularly on gender relations. The writings and Speeches of Ambedkar show what values India should develop and how they would modernize its social and political institutions. Ambedkar saw women as the victims of the oppressive, caste- based and rigid hierarchical social system.

Dr. B.R. Ambedkar The Champion Of Women's Rights

Dr. Ambedkar championed the cause of women as well as the miserable plight of Schedule Castes and Scheduled Tribes throughout his career. He discussed a number of problems of Indian women and sought for their solutions in Bombay Legislative Council, in the Viceroy's Assembly as the chairman of the Drafting Committee and also in the Parliament as the first Law Minister of Independent India.

Dr. Ambedkar was sworn in as nominated members of the Bombay Legislative Council on 18th Feb., 1927. He advised Indians to participate in the world war on behalf of the British Government. His arguments on the Maternity Benefit Bill and on Birth Control were quite relevant to recognize the dignity of women. He vehemently supported the Maternity Bill. His argument was –

“It is in the interest of the nation that the mother ought to get a certain amount of rest during the pre-natal period and also subsequently, and the principle of the Bill is based entirely on that principle”.

“That being so Sir, I am bound to admit that the burden of this ought to be largely borne by the Government, I am prepared to admit this fact because of the conservation of the people's

welfare is primary concern of the Government. And in every country, you will find that the Government has been subjected to a certain amount of charge with regard to maternity benefit.”

Women started participating in satyagrahs and also launched women’s associations for untouchable women for spreading education and awareness among them. In the Mahad Satyagraha for temple entry in 1927, even caste Hindues participated. Shandabai Shinde was one such participant. In the Satyagraha it was decided to burn the Manusmriti, which humiliated women, and shudras. In the demonstration after the bonfire of the Manusmriti more than fifty Women participated. Ambedkar addressed the meeting thereafter and advised women to change their style of wearing saress, wear lightweight ornaments, not to eat meat of dead animals. It was upper caste women like Tipnis who taught them proper way of wearing sarees.

At the All India Depressed Classes Women’s Conference held at Nagpur on 20th July, 1940 Dr. Ambedkar emphasized that there could not be any progress without women. He spoke “I am a great believer in women’s organization I know that what they can do to improve the condition of the society if they are convinced. They should educate their children and instill high ambition in them.

Ambedkar made some memorable speeches in the Round Table conference. He placed the view point of the depressed classes and pleaded for Dominion Status. His speeches created a good impression upon the British public. He served on a number of important sub-committees and prepared scheme of political safeguards far the protections of depressed classes in the future constitution of a self governing India. Ambedkar also advocated the immediate introduction of adult franchise.

When Ambedkar returned to India after attending the round table conference in 1932, hundards of women were present for the committee meetings. Since Amhedkar was well convinced about the status of women, as the Chairman of the Drafting Committee he tried

and adequate inclusion of women's rights in the political vocabulary and constitution of India. Therefore, by considering women's equality both in formal and substantial senses he included special provisions for women's equality both in formal and sustainable senses he included special provisions for women while all other general provisions are applicable to them, as to men constitutional provisions. Hence, there are Articles like 15(3), 51(A), and so on. His key work in the preparation of Indian Constitution made it to be known as a New Charter of Human Rights. He looked upon law as the instrument of creating a sane social order in which the development of individual should be in harmony with the growth of society.

Ambedkar Idea of Equality

He incorporated the values of liberty, equality and fraternity in the Indian Constitution. Based on the belief that any scheme of franchise and constituency that fails to bring about representation of opinions as well representation of persons falls short of creating a popular government, he submitted the Constitution with a warning. He said in his speech delivered in the Constituent Assembly on 25th November 1949, "Political democracy cannot last unless there lies at the base of it social democracy." By social he means a way of life, which recognizes liberty, equality and fraternity as principal of life. He further said: "On 26th January 1950, we are going to enter into a life of contradictions. In politics we will have equality and social and economic life we will have inequality. In politics we will be recognizing the principal of one man one vote and one vote one value. In our social and economic life, we shall, by reason of our social and economic structure, continue to deny the principal of one man one value. We must remove this contradiction at the earliest possible moment or else those who suffer from inequality will blow up the structure of political democracy which this Assembly has so laboriously built up."

Ambedkar believed primarily in the efficacy of law and legislation, and he struggled to evolve a constitutional mechanism to fashion India of his dreams, where equality, liberty and fraternity would have an unhindered play. In Ambedkar's vision of India, all citizens would be equal before law; they have equal civic rights, equal access to all institutions,

conveniences and amenities maintained by or for the public; they possess equal opportunities to settle or reside in any part of India to hold any public office, or exercise any trade or calling, here all key and basic industries would be owned by the state. He pleaded for special privileges and safeguards for the Dalits as scheduled Castes. In short, he demanded equality, which would not only lead, to the redressal of the part wrongs but also provide sufficient leverage, may be by way of compensation, as siabid to ensure their leveling up. – B.R. Ambedkar, his life, work and relevance.

Constitutional Provisions

The Constitution of India contains various provisions, which provide for equal rights and opportunities for both men and women. The salient features are:-

- Article 14 guarantees that the State shall not deny equality before the law and equal protection of the laws;
- Article 15 prohibits discrimination against any citizen on the ground of sex;
- Article 15 (3) empowers the State to make positive discrimination in favour of women and children;
- Article 16 provides for Equality of Opportunity in matters of public employment;
- Article 23 prohibits trafficking in human beings and forced labour;
- Article 39 (a) and (d) enjoins the State to provide equal means of livelihood and equal pay for equal work;
- Article 42 enjoins upon the State to make provisions for securing just and humane conditions of work, and for maternity relief;
- Article 51A (e) imposes a Fundamental Duty on every citizen to renounce the practices derogatory to the dignity of women;
- Article 243D (3) provides that not less than 1/3rd of the total number of seats to be filled by direct election in every Panchayat to be reserved for women, and such seats to be allotted by rotation to different constituencies in a Panchayat;
- Article 243T(3) provides that not less than 1/3rd of the total number of seats to be filled by direct election in every Municipality shall be reserved for women and such seats may be allotted by rotation to different constituencies in a Municipality;

• Article 243T(4) provides reservation of offices of Chairperson in Municipalities for Sc, ST, Women in such manner as the legislature of a State, may by law provide; In pursuance of the above Constitutional provisions, various legislative enactments have been framed to protect, safeguard and promote the interests of women. Many of these legislative enactments have been in the sphere of labour laws to ameliorate the working conditions of women labour.

Steps Taken by the Government of India for Women's Empowerment

It is the education which is the right weapon to cut the social slavery and it is the education which will enlighten the downtrodden masses to come up and gain social status, economic betterment and political freedom – Dr. B.R. Ambedkar

Education of Women:

Education to women is the most powerful instrument of changing their position in the society. Education also brings about reduction in inequalities and also acts as a means to improve their status within the family. In order to encourage education of women at all levels and to dilute gender bias in the provision and acquaintance of education, schools, colleges and even universities were established exclusively for women in the country. To bring more girl children, especially from marginalised BPL families, into the mainstream of education, Government has been providing a package of concessions in the form of free supply of books, uniform, boarding and lodging, clothing for hostilities, mid-day meals, scholarships, free by-cycles and so on. Many universities such as Mother Teresa Women University have been established for the development of Women Studies and to encourage higher education among women and their social mobility.

My final words of advice to you are educate, agitate and organize, have faith in yourself. With justice on our side I do not see how we can loose our battle to me is a matter of joy. You must abolish your slavery yourselves. Do not depend for its abolition upon god or a superman.

Self Help Groups:

Self Help Groups are small homogenous groups consisting of 12-20 women from BPL families voluntarily organised to promote savings. They are self-managed groups of poor women which primarily came into existence to mobilise financial resources through their own savings and lend the same amongst themselves to meet the credit needs of their members.

Capacity Building and Skill formation:

In order to improve the entrepreneurial ability and skill of the women, Government has been imparting various types of training designed to promote self and wage employment.

Skill Up-gradation Training Programme:

Provision of skill training to women in SHG has been given recognition so as to enable them to start their own income-generating activities. The duration of the training and the cost depends on the nature of the trade selected by the members.

Women & Child Development

Women's empowerment is an important agenda in the development efforts. There has been significant shift in approach of the district administration towards the development of women, especially the poor & the illiterate

Working Women's Hostel:

To provide secured accommodation to the working women, Working Women's Hostel has been established at Angul & functioning since 1996. State Old Age Pension (SOAP) / National Old Age Pension (NOAP).

Employment and Work Participation Rate

The work participation rate indicates to a great extent the economic empowerment of women in the society. The status of women is intimately connected with their economic position, which in turn depends on opportunities for participation in economic activities. Education along with participation of women in workforce has been universally recognised as an

important element in the adoption of small family norms, which is essential for family planning. There has been a considerable improvement in the entry of women in all sectors of employment in the country.

Women and Political Participation

Political equality to all children regardless of birth, sex, color, etc is one of the basic premises of democracy. Political equality includes not only equal right to franchise but also more importantly, the right to access to the institutionalized centres of power. Thus, political participation of women means not only using the right to vote but also power sharing, co-decision making and co-policy making at all levels. The active participation of women in political sphere is integral to empowerment of women and helps to build a gender-equal society as well as to speed up the process of national development.

National Commission for Women

In January 1992, the National Commission for Women was set up by an Act of Parliament with the specific mandate to study and monitor all matters relating to the constitutional and legal safeguards provided for women, review the existing legislation, to suggest amendments wherever necessary, and safeguard the rights and entitlements of women. The Commission extend financial support to NGOs and educational institutions to conduct legal awareness programme to enable women to become aware of their rights.

Conclusions

In the condolence message, on Ambedkar's death in parliament, Prime Minister Jawaharlal Nehru said "Dr. Babasaheb Ambedkar was a symbol of revolt against all oppressive features of Hindu society". His dream of society, based on gender equality is yet to be realized and therefore his thoughts are important for the social reconstruction that favors women empowerment. Dr. Babasaheb expressed his views on the state of life of all women. He stated that women must be treated equally and given equal prestige. He insisted on Hindu Code bill suggesting the basic improvements and amendments in assembly. He also insisted and evoked all the parliamentary members to help to pass the bill in parliament. Eventually, he resigned for the same. The teachings and thoughts of Dr. Ambedkar are useful not only

women but also all the Indian even today. His deep concern and feelings for all round development of women is expressed from his each sentence and word. In his last speech in Indian Parliament we can know his feelings and respect showed towards women. He quoted the famous thoughts of an Irish Patriot Daniel O Connal as, “No man can be grateful at the cost of his honour, no woman can be grateful at the cost of her chastity. And no nation can be grateful at the cost of his liberty.” In his famous book “Pakistan and Partition of India” he expressed his views about Muslim women and their religious traditions, about wearing veil, their marriages and so on. Muslim women were suppressed under various religious traditions. Towards all the women, irrespective of their religion, casts and class, Babasaheb had a particular humanitarianism view. He frequently raised his voice against all sorts of injustice towards women.

References

1. Ahir, D.C. The Legacy of Ambedkar, Delhi 1990.
2. Ambedkar, B.R. “Women and Counter Revaluation”. “Riddles of Hindu Women” in Dr. Baba Saheb Ambedkar: Writings and Speech, Vo. 3, Department of Education.
3. Chirakarode, Paul : Ambedkar : Budhika Vikasobhathinte Agnijwala, Dalit Books, Thiruballa, 1993.
4. Constitutional Law of India, J.N. Pandey.
5. Empowerment of Women – An Article by Indu Malhotra, An Advocate of Supreme Court of India. Nyaydeep Law Journal.
6. Government of India: The National Policy for the Empowerment of Women 2001, Department of Women and Child Development, Ministry of Human Resource Development, New Delhi, 2001.
7. Gupta, U.P. Mohini, Makers of India Series.
8. Haksar, Nandita, Demystification of Law for Women, Lancer Press, New Delhi. 1986.
9. Indu Malhotra, Advocate Supreme Court, Women empowerment.
10. Jatava, D.R., B.R. Ambedkar – A Vision on Man & Morals.
11. Limaye, Champa: Women Power and Progress, B.R. Publishing Corporation, New Delhi, 1999.

Women Empowerment Through Education : The Vision Of Dr . Babasaheb Ambedkar

- Prof. Ranjanbala Gohil

(1) Introduction_: Dr . Babasaheb Ambedkar was a social reformer and principal architect of modern India. He framed the constitution of Modern India. He was a true visionary. As a social reformer he addressed the problem of untouchability. He was born on 14 th April , 1891 as a fourteenth child in a Mahar family. Popularly known as a social reformer who championed the cause of Dalits, women and laborers. He was the leader of poor, downtrodden, socially backward, women of India. He experienced caste discrimination throughout his life. During his school education he experienced caste discrimination. He went abroad for higher education. Maharaja Sayaji Rao Geakwad gave him scholarship. During his journey of pursuing higher education he came to know about Democratic values such as equality, liberty, justice and fraternity which influenced his ideas and thinking.

He decided to eliminate the problem of untouchability and to improve women's status by empowering them. He believed that education is extremely necessary for women empowerment. He continued social reform work of Mahatma Jyotirao Phule as he considered him as one of his ' guru '. Mahatma Jyotirao Phule believed ; " until and unless women in India are not educated, the progress of the society and nation is distant dream". (1)

He initiated education for women. Since there was no women teacher in India he trained his wife Savitribai Phule as a teacher . And as a first female teacher she contributed in women's education. He started his activity in Pune and he spread it all over Maharashtra. Dr. Babasaheb continued his work of social reform and education.

(2) Meaning of Women Empowerment :

According to the country report of Government of India , " Empowerment means moving from weak position to execute a power". The concept of Women Empowerment was introduced at the International Women's Conference at Nairobi in 1985.

"Empowerment is a multi - faceted , multi -dimensional and multi-layered concept. Women's Empowerment is a process in which women gain greater share of control over resource material , human and intellectual like knowledge , information , ideas and financial

resources like money- -and access to money and control over decision –making in the home ,community society and the nation ,and to gain ‘power’ “. (2)

(3) Educational Status of women in India_:

In India Women constitute almost half of the population but the masculine ideology made them suffer as they were denied equal opportunities. They are marginalized and were denied equal rights such as rights to freedom ,equality and education etc .

Mohen Jo Daro , Harappa and Lothal civilizations were Matrilineal in which women were considered ‘Devi’ and they were worshipped.

Aryans came to india as aggressors and their civilization was Patriarchal. Women were considered equal. In Vedic period women had access to education in India . women like Gargi , Maitreyee , Lopamudra are the best examples of it. But gradually they lost their rights . During the Medieval period they were forced to go to their homes due to the security reasons . But in the British period there was a revival of interest in women’s education . During this period various socio religious movements took place under the leadership of eminent personalities like Raja Ram Mohan Roy, Ishwarchandra Vidhyasagar, M. G. Ranade , Maharshi Karve and Jyotirao Phule. It’s only after their efforts women managed to come out of their homes and joined Social Reform Movement. They emphasized on Women’s Education and awareness. Pandita Ramabai and Ramabai Ranade established institutes for the education and awareness for women. Only after that women could take part in India’s freedom struggle and other activities .

(4) Importance Of Women’s Education Today:

The empowerment of Women is a multi-dimensional process. Women’s education is very important. It is one of the most effective means to achieve women’s equality. According to Mahatma Gandhi “if you educate a man you educate an individual , however , if you educate a women you educate an entire family “. A women is empowered by education. Education is a milestone for women Empowerment.

- Educated women can improve their status,
- They can face challenges ,
- They can be helpful to their families,
- They can be helpful to the society,
- They can contribute in the progress of our nation ,
- They can save our culture ,

- They can take our culture ahead ,
- The literacy rate will improve,
- Human trafficking can be reduced.,
- Political participation will be increased,
- It is helpful in preventing the spread of AIDS ,
- The age of marriage can be increased,
- They can improve their economic status,
- Poverty can be reduced,
- They can reduce the rate of child mortality.

Thus there are so many benefits of women's education.

(5) Dr. Babasaheb Ambedkar's vision of Women's Education :

Dr. Babasaheb Ambedkar envisioned of eradication of untouchability and to improve the educational status of Indian Women and to empower them. To fulfill his vision he made efforts for Women's education of whose objectives were:

- The Establishment of humanity and human values ;
- To prepare citizen to follow democratic values such as liberty, equality, fraternity etc ;
- Emphasis on Primary education ;
- To prepare the individual to learn how to reason;
- Education for knowledge as well as for occupation;
- Education for character building ;
- Education for the protection of Indian Culture ;
- Education for social change ;
- Education for thinking and free expression for thoughts ;
- Education for national feeling and national integration.

Dr. Babasaheb Ambedkar has rightly said that the most vital need of the day is to create amongst the people the feeling that they are Indian first and Indian last.

(6) Dr Babasaheb Ambedkar's Efforts for The Empowerment of Indian Women Through Education:

Dr . Ambedkar's views on women's oppression, Social Democracy, caste and Hindu Social order and philosophy are very significant to Modern Indian Feminist thinking . Today in India women are facing many problems regarding their status in almost all fields. The education

ratio in India is 65.38 % where male education ratio is 75.85 whereas female education ratio is 54.16 only which is very low in comparison to that of men. His vision, his thinking, his actions, his ideas provides a powerful source of inspiration to formulate a feminist Political agenda which simultaneously addresses the issues of class, caste, and gender in the contemporary socio-political set up.

Dr. Babasaheb Ambedkar was of the view that women should live with self-reliance and self-respect. Therefore, he advocated for such education which can make them self-reliant and provide them with self-respect.

(6.1) His Journey of Education:

Dr. Babasaheb Ambedkar himself was highly educated. But during his journey of primary and higher education he faced caste discrimination in his school in Satara, Maharashtra and in Maratha high school as well as in Government Elphinstone school, Mumbai. He completed his B. A. from Elphinstone College in the year 1935. In 1915 he achieved his M. A. degree with Economics and sociology from Columbia University with the financial help of Maharaja Sayajirao Gaekwad of Vadodara State. It was in America where he learnt about Democratic values such as Liberty, Equality, Justice and Fraternity. There was no caste discrimination. He experienced the feeling of self-respect. He achieved his Ph D degree in June 1916 from Columbia University. He achieved his D Sc and Bar at Law degrees from London School of Economics, London. So he proved to be the best example for the people of India especially Indian Women.

Dr. Babasaheb Ambedkar took various initiatives to make education available to women in India through publication of literature, establishment of academic institutions, provision of fundamental rights, provision of Directive Principles of the state Policy etc.

(6.2) Publication of Literature :

Dr. Babasaheb Ambedkar published many periodicals. He published "Muknayak" in 1920, "Janata" on 24th November in 1930 "Samta" in 1928, "Bahishkrut Bharat" in 1927, "Prabuddh Bharat" in October, 1955. He wrote inspiring articles in these periodicals. He advocated for education through the writings in these periodicals. He also advocated for political, economic and social rights and respect for Dalits, women and downtrodden classes of India.

(6.3)Establishment of academic Institutions :

Dr. Babasaheb Ambedkar established many academic institutions. He started Bahishkrut Hitkarini Sabha in 1920 and again on 20th July, 1924. The Motto of this institute was, "to Educate, agitate and Organise." In 1925 he established Bahishkrut Shikshan Prashan Mandal. He installed five hostels in relation to that. He appealed to the Kings of Princely states and industrialists for financial help for the maintenance of these hostels. In September 1927 'Samaj Samata Sangh' institute was established. He also started "Jaat Paat Todak Mandal"

(6.4) Constitutional Provisions for Women's education :

Dr. Babasaheb Ambedkar was aware of the status of the low level of status of Indian Women especially of a Dalit women. So whilst making the Indian Constitution he initiated constitutional provisions for women. He knew that along with educational right other rights are important for the overall development of women. Therefore, he made the provisions for women in the fundamental rights and in the Directive Principles of the State Policy.

Dr. Babasaheb Ambedkar was elected as a member of the Constituent Assembly. He was the Chairman of the Drafting committee. He drafted the Constitution of India. It was accepted on 26th November, 1949. The Constitution was implemented on 26th January, 1950. In the Constitution he considered both men and women equal. Thus he gave equal status to men and women which was a revolutionary step. Furthermore the provisions were made for women for the right to vote and the right to contest election in India.

Dr. Babasaheb Ambedkar made the Constitutional provisions for women. The Constitution of India provides them Fundamental Rights such as :

- Right to Equality (art. 14 to 18);
- Right to Liberty (art. 19 to 22);
- Right against Exploitation (art. 23 and 24) ;
- Right to Religion (Art. (25 to 28) ;
- Cultural and Educational Rights of Minorities (art. 29 and 30) ;and
- Right to the Constitutional Remedies (Art. 32) .

Provisions are made for Indian Women in the Directive Principles of the state Policy (Art. 36 to 51). Provision for free and compulsory education was made upto the age of 14. And The Provisions were made for economic assistance and Educational assistance to socially backward classes.

(6.5) Provisions for Women in Hindu Code Bill:

Dr. Babasaheb Ambedkar prepared the Hindu Code Bill for women keeping in bond with the western concept of Women's Liberation and Equality. It was Opposed by Sardar Vallabhbhai Patel and Rajendraprasad and many others. The Bill was presented in the parliament on 5th February, 1951. But it could not be passed due to the opposition and he resigned as a Law Minister. It was divided and passed as separate laws such as, Special Marriage Act of 1954, Hindu marriage Act of 1955, Hindu Succession act of 1956 and Hindu Adoption and Maintenance Act of 1956.

(7) Government Measures for the Educational Empowerment of Women:

The Government of India has taken number of steps for the educational empowerment of women in India. They are such as the establishment of schools, colleges, Universities and lots of concessions of books uniform mid day meal, lodging, boarding, scholarship for BPL families to bring them in the mainstream. Education is one of the instrument and it is the main instrument for the empowerment of women. Furthermore Government of India took number of steps for the Empowerment of Women in India. They are such as,

- Establishment of National Commission for Women in India,
- Parliamentary laws for women in india,
- National Policy for the Empowerment of Women in India,
- 33% of Reservation of seats for Women in rural and urban local bodies through 93rd and 94th Amendment Act
- Working women's Hostel
- Self Help groups in rural as well as in urban areas, etc.

(8) Conclusion:

The vision and ideas of Dr. Babasaheb Ambedkar is relevant even today in the age of Liberalisation, Privatisation and Globalisation. His educational thoughts, ideas and his vision is relevant today and they can be useful today to solve various socio-economic problems of our nation. Today Women has a key role to play. They can be useful for the empowerment of women today in the 21st century. If women are empowered they can bring a sizable change in the socio economic transformation of our nation.

References:

(1) Kavita Kait Dr. B. R . Ambedkar,s Role in Women Empowerment , Law Articles : India's Most Authentic Free Legal Souece Online . December 18 , 2013 .

(2) Laxmi Devi ,Editor in chief ,Women Empowerment and Societal Improvement , New Delhi, Anmol Publications Private Limited.

(3) ડૉ . જીવરાજ પારધી , 2012 , વિરલ વિભૂતિઓ ,(દલિત ક્રાંતિના મહારથીઓ), ગુજરાત ,અમદાવાદ ,નવભારત સાહિત્ય મંદિર .

(4) જ્યોતીકર પી. જી., આર્ષદ્રષ્ટા ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર , માહિતી કમિશ્નર,ગુજરાત રાજ્ય ,ગાંધીનગર, ૨૦૧૫ -૨૦૧૬ .

(5) જાની, ઈન્દુકુમાર અને ચંદુ મેહરિયા ,સંઘર્ષના સેનાની અને સમતાના સૂર્ય :ડૉ. આંબેડકર ગુજરાત ખેતવિકાસ પરિષદ , અમદાવાદ ,૧૯૯૧.

ભારતનાં બંધારણમાં માનવાધિકાર

Dr. Harikrishna A. Patel

➤ પ્રસ્તાવના:

ઈશ્વરીય શક્તિનો સાક્ષાત્કાર આશ્ચર્યજનક છે. ઈશ્વરે પોતાની દરેક કૃત્તિમાં એટલી અદ્ભુત કરામતો ગોઠવી છે કે તે અંગે કોઈ પણ માણસ એક દ્રષ્ટિપાત કરે એ સાથે જ વિસ્મીત થઈ જાય છે. માણસનું સર્જન જ ઈશ્વરની એક અદ્ભુત યોજનાનો ચમત્કાર છે. ઈશ્વરે આ પૃથ્વી પર સૃષ્ટિમાં માનવનું સર્જન કરીને તેને સમગ્ર સૃષ્ટિની રખેવાળી સોંપી. તેના હૃદયમાં ઈશ્વરે ડહાપણરૂપે સ્થાન લઈને સાચું, ખોટું પારખવાની શક્તિ આપી અને તે ન્યાય-અન્યાયનો ભેદ સમજતો થયો. માનવાધિકારોની આ વિકાસ ગાથા વિશ્વના ખૂણે ખૂણે વિવિધ સભ્ય વ્યવસ્થાઓમાં વણાયેલી છે. દરેકનો આગવો ઇતિહાસ છે અને દરેકના આગવા આદર્શો છે. દરેકે તેને વિભિન્નરૂપે વર્ણવવા અને ઓળખવા પ્રયાસ કર્યો છે. માણસના કુદરતી અધિકારોની આ વિકાસગાથાનો પ્રારંભ અર્થ અને વ્યાખ્યાથી કરીએ.

1) માનવાધિકારો- અર્થ:

- 2) માનવ એક માનવ તરીકેના અધિકારો, નાગરિક અધિકારો રાજ્ય આપે છે. પણ આ માનવાધિકારો માણસના કુદરતી અધિકારો મનાયા છે એમ કહીએ કે તે ઈશ્વરદત્ત છે.
- 3) માનવાધિકારો એટલે માણસના ગૌરવની જાહેરાત અને રક્ષણની વ્યવસ્થા જણાવતા અધિકારોનો સમૂહ.
- 4) ભારતના ભૂતપૂર્વ મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ અને માનવાધિકાર પંચના ભૂતપૂર્વ અધ્યક્ષ શ્રીવેંકટચેલૈયાએ કહ્યું છે કે, “માનવાધિકારોનું પોતાનું જ એવું સ્વરૂપ છે કે તેના વગર માનવજાત તરીકે આપણે જિંદગી જીવી શકીએ નહિ.”

➤ માનવાધિકારોનું કાર્યક્ષેત્ર:

- માનવાધિકારોનું કાર્યક્ષેત્ર અને ફલક ઘણું જ વિશાળ છે. તે એક માનવ માત્રથી શરૂ થઈ સમગ્ર રાષ્ટ્ર સુધીના માનવ વસ્તીના હક્કોના રક્ષણ સુધી વિસ્તરે છે.

➤ માનવાધિકારોના પ્રકારો:

- માનવાધિકારોના અમૂર્ત પ્રકારો નીચે મુજબ છે:
 - નાગરિક અધિકારો
 - આર્થિક અધિકારો
 - સામાજિક અધિકારો
 - સંસ્કાર વિષયક અધિકારો

➤ ભારતમાં માનવાધિકારોનો ઉદ્ભવ- વિકાસ:

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં તેના મુખ્ય ગ્રંથો જેવા કે ચાર વેદ, અઢાર પુરાણો, નીતિ શાસ્ત્રો (મનુ સ્મૃતિ, શુક નીતિ, ચાણક્ય નીતિ, વિદુરનીતિ) તથા મહાન મહાકાવ્યો જેવા કે મહાભારત, રામાયણ વગેરે તમામ ગ્રંથોમાં માનવાધિકારોના મૂલ્યો જુદા-જુદા સ્વરૂપે વારંવાર સૂચવવામાં આવ્યા છે.

➤ ભારતમાં માનવાધિકારોના ઉદ્ભવસ્થાનો:

1) આંતરરાષ્ટ્રીય માનવાધિકારોનું ઘોષણાપત્ર

તારીખ 10 ડિસેમ્બર, 1948ના રોજ સમગ્ર વિશ્વ માટે માનવાધિકારોની આકાશગંગા સર્વ સ્વીકૃત સ્વરૂપે પ્રકાશિત થઈ જેમાં સંમતિપત્રમાં સહી કરનારા રાષ્ટ્રોની યાદીમાં આપણો દેશ ભારત પણ સમાવિષ્ટ હતો અને તેણે ઘોષણાપત્રને સ્વીકારેલું છે જેની ઘણી બધી બાબતો સમાનતા ધરાવે છે અને ભારતના બંધારણમાં પ્રકરણ (3)માં પ્રતિબિંબિત થાય છે

2) માનવાધિકાર સંરક્ષણ અધિનિયમ, 1993

સદર અધિનિયમમાં જે વહીવટી માળખું આપવામાં આવ્યું છે તેમાં,

- રાષ્ટ્રીય માનવ અધિકાર પંચ
- રાજ્ય માનવ અધિકાર પંચ
- જિલ્લા અદાલતો નો સમાવેશ થાય છે.
- રાષ્ટ્રીય માનવ અધિકાર પંચ

માનવ અધિકારોના રક્ષણના અધિનિયમ, 1993ની કલમ 3 હેઠળ કેન્દ્ર સરકારે રાષ્ટ્રીય સ્તરે સર્વોચ્ચ સત્તામંડળ તરીકે રાષ્ટ્રીય માનવ અધિકાર પંચની રચના કરવાની સત્તા સોંપે છે. તેના અધ્યક્ષ તરીકે સુપ્રીમ કોર્ટના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિનું પદ સંભાળી ચૂક્યા હોય તેમને તેમજ સુપ્રીમ હાઈકોર્ટના અન્ય વર્તમાન અથવા નિવૃત્ત ન્યાયમૂર્તિને તેમની મદદ માટે સભ્યો તરીકે નિમવામાં આવે છે. પંચ વિશાળ સત્તા ધરાવે છે.

- રાજ્ય માનવ અધિકાર પંચ

રાષ્ટ્રીય માનવ અધિકાર પંચની જેમ જ રાજ્ય સરકાર પોતાના રાજ્યમાં આ અધિનિયમની કલમ 21 હેઠળ રાજ્ય માનવ અધિકાર પંચની રચના કરી શકે છે. જેમાં હાઈકોર્ટના નિવૃત્ત મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિને અધ્યક્ષ તરીકે નિમવાની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે.

રાજ્ય માનવ અધિકાર પંચને પણ રાષ્ટ્રીય માનવ અધિકાર પંચની સમકક્ષ આ અધિનિયમની કલમ 29 હેઠળ સત્તાઓ આપવામાં આવે છે.

- જિલ્લા અદાલતો- માનવ અધિકાર સંરક્ષણ અદાલત

માનવ અધિકાર રક્ષણ અધિનિયમની કલમ 30 ની જોગવાઈ મુજબ માનવાધિકારોના ઉલ્લંઘનના ગુનાઓ અંગે ઝડપી ઈન્સાફી કાર્યવાહી માટે રાજ્ય સરકાર, હાઈકોર્ટના ચીફ જસ્ટિસની સલાહ પરામર્શથી જાહેરનામું બહાર પાડીને દરેક જિલ્લામાં સેશન્સ કોર્ટને માનવ અધિકારોની કોર્ટ તરીકે નિર્દિષ્ટ કરીને તેવા ગુનાઓની કાર્યવાહી હાથ ધરવા ફરમાવી શકશે.

➤ ઉપસંહાર:

માનવાધિકારોની ચર્ચા અને તેના સંદર્ભો કે તેના ખ્યાલો વૈદિક કાળથી, પવિત્ર બાઈબલના સમયથી, પવિત્ર કુરાનના સમયથી એક યા બીજા સ્વરૂપે ધર્મશાસ્ત્રના આદેશોના સ્વરૂપમાં વારંવાર મનુષ્ય જાતિ ઉપર લાદવામાં આવ્યા છે. આ માનવાધિકારોને આંતરરાષ્ટ્રીય ઘોષણા દ્વારા, વિવિધ સંધિઓ દ્વારા, બંધારણની જોગવાઈઓ દ્વારા, માનવ અધિકાર સંરક્ષણ અધિનિયમ, 1993 દ્વારા, પુનરાવર્તિત રીતે વારંવાર પ્રધોષિત કરવામાં આવે છે. તેમ છતાં માનવ અધિકારો અંગેની વ્યાખ્યા, તેના સ્વરૂપ, તેના અમલીકરણ બાબતે તેમજ તેના અર્થઘટન બાબતે મતમતાંતરો પ્રવર્તે છે. આમ, લોકશાહીના ઉદાહરણને માનવ અધિકારોની બાબતના ઉદાહરણોમાં તબદીલ કરીએ તો માનવ અધિકારોની બાબતો એક વિકસતો ખ્યાલ અને સંદર્ભ છે.

➤ સંદર્ભ સાહિત્ય:

- 1) જ્યોતિકર પી. જી. (2015), *આર્ષદ્રષ્ટા: ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર*, યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ-6
 - 2) પરમાર પી.એ. (2004), *ભારતીય સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં ડૉ. આંબેડકરની ભૂમિકા*, નવભારત સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ
- Dhanvijay Vaishali (2012), *Dr. Babasaheb Ambedkar's Efforts for Women Empowerment and Present Status of Women in Scoeity*, Electronic International Interdisciplinary Research Journal(EIIRJ), Volume-I, Issue-II, ISSN- 2277- 8721